

किले विशाळगड

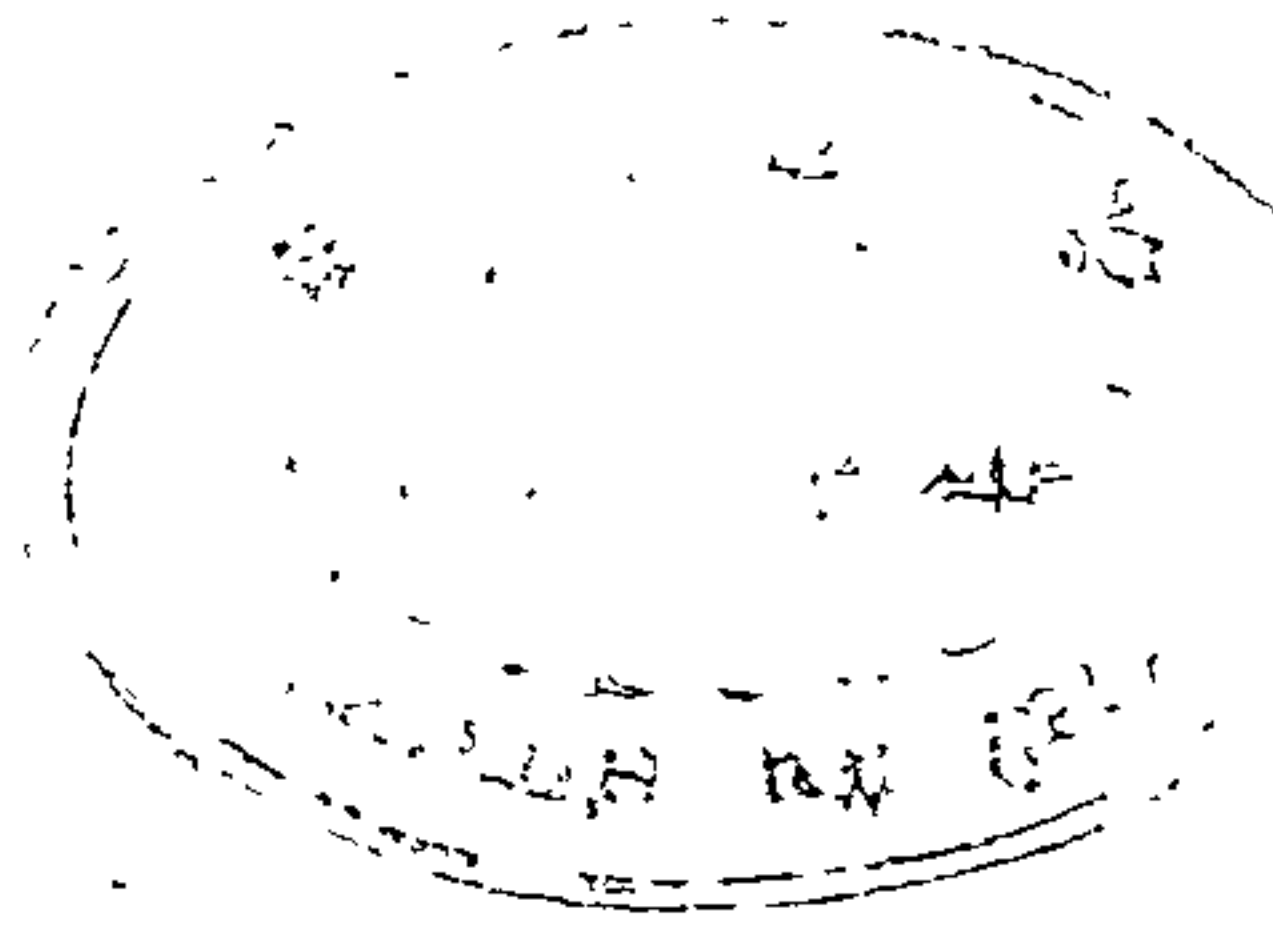

REFBANK-0006193

REFBK-0006193

लेखक :

पं. बा. शिरवळकर.

श्रीमंत परशुरामराव माधवराव ऊर्फ भाऊसाहेब

पतअमात्य, हुकमत पनाह, अधिपति वावडा

जन्म—ता. १७-२-१९०७

अधिकार—ता. १६-१२-१९३१

सादर समर्पण.

ॐ

किल्ले विशालगडचा इतिहास घडविण्यांत आणि मराठेशाहीचें
संस्थापन, संवर्धन व संरक्षण करण्यांत ज्या अद्वितीय
नरवीरांचे बुद्धिवैभव, पराक्रम आणि दीर्घ परिश्रम
कारणीभूत झाले त्या राज्यकार्यधुरंधर

पुण्यशील रामचंद्र नीळकंठ पंतअमात्य

यांचे वंशज

श्रीमंत

परशुरामराव साधवराव ऊर्फ भाऊसाहेब
पंतअमात्य, हुकमत-पनाह, अधिपति बावडा.

यांचे चरणीं

—हा ग्रन्थ—

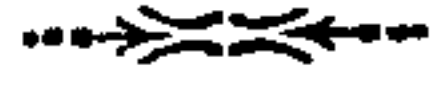
त्यांचे अंगीं असणाऱ्या विद्याभिरुचि, औदार्य
इत्यादि अनेक गुणावर लुब्ध होऊन

नम्रतापूर्वक अर्पण.

—

भारत इतिहास संशोधक मंडळाचा

पुरस्कार

मलकापुरचे रा. पं. बा. शिरवळकर यांनी ' किल्ले विशाळगड ' हें छोटेसें पुस्तक लिहून हस्तलिखित मंडळाकडे पाठविले आणि तें पसंत पडल्यास ग्रंथ भा. इ. सं. मंडळाच्या पुरस्कृत ग्रंथमालेंत समाविष्ट करावा अशी विनंति केली. अशीं पुस्तकें इतिहासाभ्यासास अत्यंत उपयुक्त असतात. त्यामुळें रा. शिरवळकर यांचे हस्तलिखित साधारणपणें पसंत केल्यावर कारभारी मंडळानें त्यांस आपली अनुमति दिली. त्या अन्वये ह्या ' पुरस्कार ' लिहिला आहे.

रा. शिरवळकर यांची भूमिका संशोधकाची नाही तथापि मूळ संशोधन भरपूर झाल्याशिवाय पुढील रचना मनाजोगती होऊं शकत नाही. तथापि अपेक्षित संशोधन स्वाधीनचें नाही. तोंवर उपलब्ध माहितीचें यथाशास्त्र संकलन झालें तरी सामान्य वाचकांची मोठीच सोय होते. रा. शिरवळकर यांनी विशाळगडासंबंधीं उपलब्ध माहिती शक्य तितकी पाहिली आहे; आणि तिची सरळ मांडणी ग्रंथांत थोडक्यांत केली आहे. नवीन संशोधनाकडेहि त्यांनी लक्ष पुरविलें आहे. एक नकाशाहि दिला आहे. विशाळगड हा लढाऊ किल्ला असल्यामुळें युद्धशास्त्राच्या दृष्टीनेंही या किल्ल्याचें महत्त्व सविस्तर कोणी तज्ज्ञ दाखवितील तर त्याचा पुष्कळ उपयोग होईल.

आतां या ग्रंथानें शुभारंभ झाला आहे, मंडळाची अपेक्षित परिपूर्ति तेव्हांच होईल कीं जेव्हां प्रस्तावनेंत प्रो. पोतदार यांनी सुचविल्याप्रमाणें

उत्खनन, दत्तरसंशोधन आणि शास्त्रीय संकलनाचा उपयोग विशाळगड संस्थानांत आणि आसपास अन्यत्र जोराने चालू होईल. भीमंत विशाळ-गडकरांनी या कार्मीं अवश्य तें प्रोत्साहन दिल्यास रा. शिरवळकर प्रभृ-तींच्या साहाय्यानें भा. इ. सं. मंडळहि शक्य ती मदत देण्यास तत्पर राहिल.

चैत्र शु. ८।१८६३ }
 पुणे. }
 भा. इ. सं. मंडळ मंदिर. }

चिटणीस भा. इ. सं. मंडळ.

निवेदन.

नोकरीसंबंधानें मला विशालगडावर जाण्याचा योग पुष्कळ वेळां आला. प्रत्येक वेळीं गडाबद्दल वेगवेगळी माहिती स्थानिक लोकांकडून मिळे. अर्थात् त्याचे मुळाशीं सत्याचा अंश अगदीच अल्प असे, आणि इतिहासाच्या कसोटीला तर ती मुळींच लागण्यासारखी नसे. त्याच-प्रमाणे माझे स्नेही व गडावर जाणारे हौशी प्रवासीही गडासंबंधी माहिती विचारीत. अशाप्रसंगीं मी ऐकीव माहिती सांगून कशीतरी वेळ निभावून नेईं; परंतु यामुळें माझी जिज्ञासा मात्र जागृत झाली आणि गडासंबंधी विश्वसनीय माहिती मिळविण्याच्या प्रयत्नास मी लागलों. निरनिराळ्या इतिहासग्रंथांत गडासंबंधी आढळणारी उज्ज्वल माहिती पाहून मला प्रथम आश्चर्य वाटलें. या सर्व माहितीला ऐतिहासिक आधाराची कसोटी लावून ती वाचकापुढें ठेवल्यास बरीच उपयुक्त ठरेल असें वाटल्यानें मिळालेल्या माहितीचें संकलन करून हा प्रबंधात्मक ग्रंथ मराठी वाचकांना सादर करतांना मला आनंद होत आहे. मलकापूरसारख्या आडवळणाच्या छोट्या गावांत ऐतिहासिक साधनग्रंथ कोठून मिळणार ? परंतु जिज्ञासा स्वस्थ बसूं देईना. महाराष्ट्राच्या ऐतिहासिक सामुग्रीचे एकमेव केंद्र असलेल्या भारत इतिहास संशोधक मंडळांतील ग्रंथसंपत्तीचें निरीक्षण केलें, त्या कामीं सुप्रसिद्ध इतिहाससंशोधक प्रो. दत्तोपंत पोतदार यांनीं जरूर त्या सवलती व इतर साह्य केलें नसतें तर हा ग्रंथ प्रकाशित करण्याचें भाग्य मला क्वचितच लाभतें. मर्यादित वेळेंत मंडळातील ग्रंथांचे परिशीलन करून केलेल्या संक्षिप्त टिपणावरून हा ग्रंथ पुरा करावा लागला. प्रत्यक्ष लेखनाचे वेळीं आधार-ग्रंथ समोर नसल्यानें त्यांत उणेपणा राहिला असणार याची मला पूर्ण जाणीव आहे. तथापि ही उणीव दूर होईपर्यंत वाट पहावे तर मिळालेली माहितीही स्मरणांतून नष्ट होण्याची भिती वाटली. यामुळें मिळालेल्या माहितीवरून हा ग्रंथ पुरा करून भारत इतिहास

संशोधक मंडळाकडे पाठविला व तो त्यांनीही पसंत करून मंडळाच्या पुरस्कृत मालेंत समाविष्ट करण्यास संमती दिली याबद्दल मी मंडळाचा ऋणी आहे.

जोंपर्यंत नवनवीन ऐतिहासिक सामुग्री उपलब्ध होत जाईल तेंपर्यंत कोणताही इतिहास अपुराच राहाणार ! इतिहासच काय परंतु कोणत्याही शास्त्रीय ग्रंथांची तीच स्थिति आहे. परंतु तेवढ्याच कारणानें पूर्ण माहिती मिळेपर्यंत कसलाही ग्रंथ लिहावयाचा नाही असा दंडक घातल्यास प्रत्येक शास्त्राची प्रगति खुंटलीच म्हणावी लागेल. परिश्रमानें मिळविलेली माहिती त्या शोधकाबरोबरच नष्ट होऊन जाईल आणि अभ्यासकांना पुनः श्रीगणेशापासून सुरवात करावी लागेल. केवळ याच हेतूनें मी हा निबंध प्रकाशित करीत आहे; नहून इतिहाससंशोधकांच्या भूमिकेवरून निर्देश करण्याचा अधिकार मला मुळींच पोहोंचत नाही.

स्थल, काल, व्यक्ती आणि प्रसंग यांचा यथार्थ वृत्तांत म्हणजे इतिहास. या संमेलनांत चारी अंगें सारख्याच महत्त्वाचीं असतात असें नाही. कालाकडे बहुधा पार्श्वभूमीची भूमिका असते. त्याला स्वतंत्र असें प्रत्यक्ष महत्त्वाचें स्थान नसलें तरी प्रत्येक घटनेला काल हा कांहीं अंशीं तरी कारणीभूत असतोच. इ. स. १६३० किंवा १६८० या कालखंडाला स्वतंत्र अस्तित्व असलें तरी त्याला महत्त्व आहे तें शिवाजी महाराजांच्या आयुष्यांतील विविक्षित घटनेशीं त्यांचा संबंध आला म्हणूनच ! त्याचप्रमाणें यःकश्चित् स्थलेंही इतिहासांत अजरामर झालेलीं आढळतात. आणि मोठ्या लोकांच्या सामान्य गोष्टीही आपण कुतुहलानें वाचतोच ना ? हें सांगण्याचा उद्देश इतकाच कीं इतिहासांत स्थलाचेंही महत्त्व कमी नाही आणि इतिहासाची पूर्तता होण्यास त्या दृष्टीनेंही संशोधन होणें अवश्यक आहे. याच हेतूनें हा विशालगडचा अल्प “ अभ्यास ” मी वाचकांना सादर करीत आहे.

ग्रंथलेखनांत आलेल्या विविध अडचणींचा निवेदनांत निर्देश करणें अप्रस्तुत असलें तरी ज्या स्नह्यांच्या साहाय्यानें मी त्यांचे निवारण करूं शकलों आणि त्याचप्रमाणें ज्यांनीं निःस्वार्थ बुद्धीनें मला लेखनांत मदत

केली त्यांचे मनःपूर्वक आभार मानलें नाहींत तर मी कृतज्ञ ठरेन. विशेषतः बावड्याचे विद्वान् व इतिहासप्रेमी कारभारी आणि डिस्ट्रिक्ट व सेशन जज रावसाहेब केशवराव सबनीस, भांडारकर ओरिएंटल रीसर्च इन्स्टिट्यूटचे प्रख्यात क्युरेटर प्रो. पी. के. गोडे, इतिहाससंशोधक प्रो. दत्तोपंत पोतदार, फर्ग्युसन कॉलेजमधील फारशीचें अध्यापक प्रो. बी. डी. वर्मा, रियासतकार रावबहादूर सरदेसाई, उस्मानिया युनिव्हर्सिटीचे प्रो. शेरवानी वगैरेंचें सहाय्य विशेष उल्लेखनीय आहे. परंतु या सर्वांचे अगोदर विशालगडचे आदर्श अधिपति श्रीमंत आबासाहेब पंतप्रतिनिधी आणि त्यांचे सेक्रेटरी रावसाहेब नारायण अनंत जोशी यांनी मला वेळोवेळीं प्रोत्साहन देऊन सहानुभूति दर्शविल्याबद्दल कृतज्ञता व्यक्त करणें अवश्य आहे. बावड्याचे उदार व रसिक अधिपती श्रीमंत पंत अमात्यसाहेब हुकूमत्-पनाह यांनी ही माझी कृति त्यांचे सेवेशी अर्पण करण्यास अनुज्ञा दिली याबद्दल मी त्यांचा ऋणी आहे.

सिद्धेश्वर छापखान्याचे मालक श्री. ठकार यांनी अल्पावधीत छपाईचें काम सुबक व वक्तशीर करून दिल्यामुळेच पंचविसाव्या महाराष्ट्र साहित्य संमेलनाच्या मंगल प्रसंगी ही माझी प्रथम साहित्यसेवा महाराष्ट्र रसिक जनापुढें मांडतां आली हें आभारपूर्वक नमूद करून हें निवेदन पुरें करतां.

वर्षप्रतिपदा शके १८६३ }
मलकापूर. }

वाचकांचा नम्र सेवक.
पं. बा. शिरवळकर.

प्रस्तावना

मलकापुरचे रावसाहेब शिरवळकर यांनी ' किल्ले विशाळगड ' हे छोटेसे पुस्तक मुख्यतः साधारण वाचकांसाठी लिहून प्रसिद्ध केले आहे. विशाळगड किल्ला हा इतिहासांत अत्यंत नावाजलेल्यापैकी एक आहे. मराठेशाहीचा तर हा कांही काल कलिजाच होऊन राहिला होता. महाराष्ट्राच्या इतिहासांतील अत्यंत थोर थोर व्यक्तींचा संबंध या किल्ल्याशी आलेला आहे. अर्थात् मराठी साम्राज्य महाराष्ट्रांत तरी निर्भय झाल्यावर महाराष्ट्रांतील या गडांचे कार्य व महत्त्व तितकेसे राहिले नाही. तथापि कोणाहि सहृदय मराठ्यांचे अंतःकरण अशा स्थळांच्या दर्शनाने आणि स्मरणाने आज मितिलाहि उचंबळून जात असले तर त्यांत आश्चर्य कांहीच नाही !

आम्ही महाराष्ट्रांतील बरेच किल्ले पाहिले आहेत. प्रत्येकांत कांहीना कांही वैशिष्ट्य आम्हांस दिसून आले. तथापि ' तक्ताची जागा ' रायगड आणि तितकाच महत्त्वाचा हा विशाळगड यांची बरोबरी करतील असे दुसरे किल्ले क्वचित्च आढळले. रायगड पाहून तर कांही पाश्चात्य जिब्राल्टरची आठवण काढतात. विशाळगडहि कांही कमी नाही. तो गिरिदुर्गांत श्रेष्ठ पदवी सहज पटकावील असाच आहे.

या गडासंबंधी आम्हांस विशेष प्रकारची आत्मीयता वाटण्याचे आणखी एक कारण आहे. अदिलशाहीपासून आमच्या पूर्वजांकडे या किल्ल्यावर पोतदारी व कारखाननिशीचा हुद्दा होता. १८४४ च्या बंडाईपावेतो आमचा घरटा व नांदणूक तेथे होती आणि अद्यापिहि आमच्या घरवंदाची निशाणी गडावर पहाण्यास मिळते.

असा हा आमचा प्रिय गड पहाण्याचा योग आम्हांस कांही वर्षांपूर्वी आला. आम्ही कोचरी गांवाकडून मोरखिंड चढून, डाळी टाकून माचाळचे विस्तीर्ण रान तुडवून चिरबेटाकडील काळ-दरवादाच्या बाजूने किल्ल्यांत प्रवेश केला ! सारा किल्ला आज उजाड पडला आहे. जुजबी वस्ती आहे ! पावसाळ्यांत तर दोनदोन दिवस तोंड बाहेर काढवत नाही अशी विलक्षण स्थिति किल्ल्यावर असते.

गडकिल्ल्याचें जुनें वैभव सांप्रत नष्ट झालें असलें तरी त्याचें नैसर्गिक वैभव आणि ऐतिहासिक महत्त्व हीं केव्हांहि अभंगच राहणार ! एक गजापुराकडील दर्शनी बाजू सोडली कीं विशालगड किल्ल्याच्या साऱ्या अंगांनीं भयंकर दऱ्या, सह्याद्रीचे प्रचंड दाढ आणि विक्राळ सोंडा यांचा गराडाच पडल्याचा भास होतो ! तो देखावा पहातांना डोळे फिरूं लागतात !

विशालगडाला दोन दरवाजे—एक मागला म्हणजे वर सांगितलेला चिरबेटाकडील काळदरवाजा आणि दुसरा पुढला म्हणजे गजापुराकडचा. पुढल्या दरवाजानें गड उतरून गेल्यावर मोठा माळ चालून जावें तेव्हां एका अरुंद खिंडींत आपण कोंडले जातो. ही खिंडच गडाच्या या तोंडाचें नैसर्गिक प्रवेशद्वार समजण्यास हरकत नाहीं. एवढी खिंड जिंकली कीं आपण गडालाच विलगतो पण मागील काळदरवाजाकडील परिस्थिति भिन्न आहे. माचालचें विशाल मैदान तुडवून यावें तों चिरबेटाची अरुंद फट आडवी येते. या फटीमुळें माचालचा उंचसा डोंगर आणि त्याहून जरा खालवर असलेला विशालगड यांचे दोन भाग स्पष्ट झालेले दिसतात. माचाल—आणि गड यांमधील या फटीवरून एक निरुंद वाट आहे. तीवरून एका वेळीं एकच माणूस कसें बसें पुढें सरकूं शकते. असा हा किल्ला हा बेलाग झाला आहे.

काळदरवाजाजवळच एक पडकें देऊळ आहे. त्यांतील देव पाहतां आमचा तर्क असा वाहिला कीं हे दगड प्राचीन मूर्तीचे भग्नावशेष असावेत. तसेंच जेव्हां आम्ही मलिक रेहानच्या दग्यांचें निरीक्षण केलें त्या वेळीं समोरच्या मैदानांत एक शिळा पाहिली. तिला लोक जातें म्हणत, परंतु सूक्ष्म अवलोकनांनीं आमचें मत असें झालें कीं ही साधी शिळा नसून ती एखाद्या प्राचीन हिंदु देवळाच्या कळसाखालची शिळा आहे. या शिळेजवळ एक गधागाळ पडलेला आम्हांस आढळून आला. या कळस शिळेची छत्री आम्ही उतरून आणली आहे ! असे प्राचीन काळचे अवशेष किल्ल्यावर आणखीहि पुष्कळ आढळावेत; परंतु त्याला उत्खनन केलें पाहिजे. वरची वस्ती उठण्याला आज सुमारे शंभर वर्षे होत आली त्यामुळें सर्वत्र मोकळें मैदान झालें आहे. भोजाचा तलाव आम्ही गेलों त्या वेळीं उन्हाळ्या-

मुळें कोरडा पडला होता. या तलावाच्या तालीचा तळ आम्हांस स्वच्छ दिसला आणि तें बांधकाम प्राचीन शिलाहारसमकालीन असावें असें आमच्या मनानें घेतलें. भोजाचें नांव या तलावास लागतें आणि गडा-शेजारीं एक भोजेवाडी अद्यापिहि असल्याचें कळतें. तेव्हां अधिक शोध केल्यास याचा उलगडा होण्यास साहाय्य होईल.

रावसा. शिरवळकर यांनी आपल्या प्रस्तुत ग्रंथाचे दोन भाग केले आहेत. पहिल्या पन्नास पानांत त्यांनी गडाची ऐतिहासिक माहिती जुळवून लिहिली आहे आणि दुसऱ्यांत गडावरील स्थळांचें वर्णन आहे. शिवाय समजुतीसाठीं नकाशाहि दिला आहे.

या गडाविषयींची माहिती अस्सल पत्रांचे आधारेनं जुळविण्याजोगीं अस्सल साधनें थोडीच उपलब्ध आहेत. त्यामुळें रावसा. शिरवळकर यांस जागजागीं बखरींचे आधार व्यावे लागले आहेत. आमचे एक पूर्वज विठ्ठल आपाजी सबनीस (पृ. १२ वर पोतनीस म्हटलें आहे तें दुरुस्त केलें पाहिजे) हे मोठे साक्षेपी गृहस्थ होते. यांनीं लिहिलेली ' पंतप्रतिनिधि बखर ' या नांवानें प्रसिद्ध असलेली बखर पुष्कळच उपयुक्त माहिती देते. विठ्ठल आपाजी यांस कागदपत्रांचीहि माहिती बरीच होती आणि अंगीं चौकसपणा पुष्कळ होता. त्यामुळें माहितीच्या दृष्टीनें ही बखर सरस गणतां येते. परंतु आजकाल ज्या प्रकारें ऐतिहासिक सामग्री शोधली व अभ्यासली जाते तो प्रकार विठ्ठल आपाजीच्या काळीं आमच्याकडे अवगत नव्हता. त्यामुळें विशाळगडाचा समग्र व साधार इतिहास तयार करण्यासाठीं आमच्या मते आसपासच्या घराण्यांतून व गांवांतून व रियासतींतून कसून शोध केला पाहिजे. रियासतकार सरदेसाई, भांडारकर प्रा. वि. चे ' पारिपत्यगार ' प्रो. गोडे इत्यादि विद्वान् संशोधकांचे घराण्यांचा या किल्ल्याशीं निकटचा संबंध येतो. पैकीं सरदेसाई घराण्याचे कागदपत्र प्रसिद्ध झाले आहेत; गोडेहि आपले घराण्याचे कागदपत्र जुळवीत व प्रसिद्ध करीत आहेत. आमचें घराणें तर ' विशाळ-गडकरी ' असें अद्यापि कागदोपत्रीं म्हणवितें. आम्हीहि आमच्या घराण्याचे कागदपत्र जमविले असून पुढला उद्योग चालू आहे. जोत्याजी

केसरकर, इंगळे, सुर्वेप्रभृति त्या रहाळांतील मराठ्या सरदार शिलेदार घराण्यांचे कागदपत्र शोधून काढणे अवश्य आहे. त्याचप्रमाणे खुद्द विशालगड प्रतिनिधि दत्तरहि तपासले पाहिजे. पेशवेदत्तर तर आहेच. कागदपत्रांबरोबरच पोथ्या पत्रेहि पाहिली पाहिजेत. कोंकणांत दौरे केले तेव्हां आम्हांस आढळून आले कीं अद्यापि पुष्कळ महत्त्वाचीं कागदपत्रे तिकडे मिळण्यासारखी आहेत. प्रो. शेरवानी यांनी गवानाच्या पत्रांचा शोध केला तसें फारसी साहित्यहि विपुल आढळेल. आदिलशाही वगैरे फर्मानें पुष्कळ मिळण्यासारखी आहेत. संस्कृत, इंग्रजी, फिरंगी वगैरे भाषांतहि साहित्य सांपडेल आहे आणि आणखी सांपडेल. हें सावकाशीचें काम आहे. रावसा. शिरवळकरांच्या ग्रंथामुळे चिकित्सक व अभ्यासी मंडळीचें तिकडे लक्ष्य जाईल अशी आम्हांस उमेद आहे; आणि बावडा दत्तर ज्याप्रमाणें आमचे स्नेही रावसा. सवनीस यांनीं हातीं घेतले आहे त्याप्रमाणें प्रतिनिधि दत्तराचेंहि संशोधन होईल अशी आम्हांस मोठी आशा आहे.

इतकें सर्व संशोधन कधीं होईल तें होवो. सामान्य वाचकांना कांहीं तोंपर्यंत थांबून राहतां येत नाही आणि त्यांस खोळंबून ठेवणें इष्टहि नाही. रावसा. शिरवळकरांनीं जी माहिती व इतिहास विद्यमान ग्रंथांतून उपलब्ध आहे ती निवडून आणि जी ऐतिहासिक साधनसामग्रीहि प्रसिद्ध झालेली आहे तिचा यथामति अभ्यास करून विशालगडासंबंधीं एक सुसंगत वृत्तांत तयार केला आहे. थोडी नवीन सामग्रीहि त्यांनीं मिळविली आहे. या सर्व परिश्रमाबद्दल त्यांचे आभार मानणें उचित होईल.

रावसा. शिरवळकरांचा पेशा संशोधकाचा नाही. 'किल्ले पुरंदर' या पुस्तकाचे कर्ते रा. कृष्णाजीपंत पुरंदरे हे खंदे संशोधक आहेत. त्यामुळे संशोधकी छाप "किल्ले पुरंदर" पुस्तकावर जसा स्पष्ट पडला आहे तसा या पुस्तकावर पडलेला नाही. त्यामुळे 'मशरुल अनाम' - ऐवजीं मशरुल अजाम किंवा जिलकाद ऐवजीं दिलकाद (पृ. १४) अशा चुका राहून गेल्या आहेत. तसेंच पृष्ठ ४४ वर 'उत्तराली यास' याऐवजीं उपरालियास (म्हणजे मदतीस) असें वाचन पाहिजे. त्याच पत्रांत करवासीयेही याजबद्दल 'करवीरवासी येही' आणि 'घेरांवर घाट' ऐवजीं

घेरा वरघांट' असे शब्द लिहिले पाहिजेत. पृ. १५ वरील उधाजी अहिरराव आणि पृ. १४ वरील दुधाजी बहिरव यांतला एक कोणीतरी खरा असला पाहिजे असें वाटतें. मूळ पाहण्यानें आणि परीक्षण्यानेंच हा प्रश्न सुटेल.

विशाळगडावर अरबी व फार्सी शिलालेख कांहीं अद्यापि अज्ञाते व कांहीं पूर्वी असून आज तेथें प्रत्यक्ष आढळत नसावेत. तें मूळ लेख पुस्तकांत द्यावयास पाहिजेत. या लेखांची स्वतंत्रच चिकित्सा व्हावयास पाहिजे. असल्या लेखांच्या मराठी भाषांतराचा आधार कधींच बळकट समजतां यावयाचा नाहीं. या सर्व म्हणण्याचें तात्पर्य एवढेंच कीं विशाळगडाबाबत प्राचीन काळापासूनचे उल्लेख प्रथम एकत्र केले पाहिजेत. नंतर अब्बल, दुम-सीम अशी त्यांची प्रतवारी लावली पाहिजे. आणि त्यांचे आधारे वृत्तरचना केली पाहिजे.

रावसा. शिरवळकरांनी अगदीं तंतोतंत वर लिहिल्याप्रमाणें योजना तडीस नेली नसली तरी त्यांनीं शक्य ते सर्व परिश्रम घेतले आहेत. 'किल्लेविशाळगड' हें त्यांचें पुस्तक सामान्य वाचकांस गडाचा इतिहास, महत्त्व व अवशेष यांबद्दल बरीच माहिती सरळपणानें देईल. या ग्रंथाचे साहाय्यानें विशाळगड पाहणारांस खचित अधिक ज्ञान आणि अधिक आनंद लाभेल.

रावसा. शिरवळकर यांनीं या ग्रंथास प्रस्तावना लिहिण्याची विनंती केली तिचा स्वीकार करतांना आनंद वाटला. आमचें घराणें विशाळगडचे, आम्ही आज तीनशें वर्षे तरी तेथील एक अधिकारी म्हणून नांदत आलों, अर्थात् रा. शिरवळकर यांनी आमचाच भार एकप्रकारें हलका केला असें म्हटलें पाहिजे. यासाठीं त्यांचे आभार मानून या ग्रंथाचे वाचनानें विशाळगडाचा खराखुरा संपूर्ण इतिहास शोधण्याची प्रवृत्ति उत्पन्न होवो ही इच्छा प्रकट करून पुरें करतो.

चैत्र शु० ७/१८६३ }
पुणें.

दत्तो वामन पोतदार.

आधार ग्रंथ

- १ छत्रपती शिवाजी महाराजांची बखर—मल्हार रामराव चिटणीसकृत.
- २ " संभाजी " " " " "
- ३ " राजाराम " " " " "
- ४ " शाहू " " " " "
- ५ कोल्हापूर प्रांताचे इतिहास—बाळाजी प्रभाकर मोडक.
- ६ सातारच्या प्रतिनिधी घराण्याचा इतिहास—भाग १ व २
- ७ शाहू महाराजांची रोजनिशी.
- ८ पंत प्रतिनिधी यांची बखर—भारतवर्ष
- ९ पंत अमात्य यांची बखर— " "
- १० बहामनी राज्याचा इतिहास— मोडक
- ११ अदिलशाहीचा इतिहास— " "
- १२ विजयनगर स्मारक ग्रंथ—भा. इ. सं. मंडळ.
- १३ प्रतिनिधींचे चरित्र—रावबहादूर द. व. पारसनीस.
- १४ मराठ्यांची इतिहासाची साधने—श्री. राजवाडे.
- १५ पेशवे दत्तर—रावबहादूर गो. स. सरदेसाई.
- १६ ऐतिहासिक लेखसंग्रह—श्री. खरे.
- १७ मध्ययुगीन इतिहासाची साधने—रावबहादूर चिं. वि. वैद्य.
- १८ महाराष्ट्रांतील किल्ले.
- १९ नावडा दत्तरखंड १ व २ संपादक श्री. के. गो. सवनीस.
- २० प्रतिनिधींचे चरित्र—मेहेंदळे.
- २१ शिवाजी व शिवकाल (सर जदुनाथ सरकार)—श्री. वाकसकर
- २२ आठल्ये घराण्याचा इतिहास—भा. इ. सं. मंडळ.
- २३ काव्येतिहास संग्रह.
- २४ मावळंगकर सरदेसाई घराण्याचा इतिहास—रावब. गो. स. सरदेसाई
- २५ विजयनगरचा इतिहास—श्री. लेले.

२६ मुघोल बखर

२७ मराठ्यांचा इतिहास--ग्रँट डफ

२८ मध्ययुगीन भारत - रा. व. वैद्य.

1 Bombay Gazetteer—Kolhapur.

2 " " Ratnagiri & Sawantwadi.

3 " " Belgaum

4 History of Konkan—Nairn.

5 Statistical Report on Kolhapur Principality. By
Major Graham.

6 Panhala—by Rao Bahadur D. B. Parasnis.

7 Sources of Vijayanagar history—Prof. Shastri.

8 Shivaji the Great—Volume 1 & 2 by Dr. Balkrishna.

9 Selections from State Papers—Bombay—Maratha
series—Vol. I by Forest.

10 Journals of the Bombay University.

11 Early History of the Deccan by Dr. R. G. Bhandarkar.

१ शिवभारत--कविंद्रपरमानन्द— भा. इ. सं. मंडळ.

२ संभाजी चरितम्—कवि केशव पंडित कृत.

याखेरीज फेरिस्ता, मनूची, खाफीखान वगैरेंच्या ग्रंथांतील आधार
घेतले आहेत.

श्रीमंत आबासाहेब पंतप्रतिनिधि

अधिपति—विशाळगड.

जन्म—ता. ९-३-१८६८

अधिकार—ता. २४-११-१८९१

किले विशालगड

भाग पहिला.

इतिहास

10

11

12

13

14

15

किल्ले विशाळगड

गडाची ग्रंथ संग्रहालय

६९८३

विशाळगडचा सुप्रसिद्ध किल्ला कोल्हापूरचे वायव्यसुमारे पन्नास मैल अंतरावर सह्याद्रीच्या रांकेत १६५५ आणि ७३४७ अंशावर बसला आहे. सह्याद्रीपासून अलग असून पंधरा फूट रुंदीच्या एका पायवाटेने पर्वताच्या मुख्य रांकेशी जोडला गेल्याने त्याला चारी बाजूने तीन हजार फूट उंचीच्या कड्याची नैसर्गिक तटबंदी मिळाली आहे. गडाची उंची समुद्रसपाटीपासून ३३०० फूट आहे. गडाची लांबी ३२०० फूट व रुंदी १०४० फूट आहे. याचे प्राचीन नांव खिलगिला असून पुढे मुसलमानी अमदानीत 'खेळणा' अथवा 'खिळणा' असे ठेवण्यांत आले. नंतर शिवाजी महाराजांनी तो काबीज केल्यावर त्याचे 'विशाळगड' असे नामकरण झाले. अठराव्या शतकाच्या प्रारंभापासून गेली अडीचशे वर्षे तो करवीरच्या पंतप्रतिनिधीच्या ताब्यांत असून इ. स. १८४४ पर्यंत विशाळगड जहागिरीची राजधानी गडावरच होती. इ. स. १८४४ मध्ये गडकन्याच्या बंडांत गडाची तटबंदी ढासळून टाकण्यांत आल्यानंतर प्रतिनिधीचे ठाणे मलकापुरास आले आणि त्यानंतर गडावरील इतर कुटुंबांनीही हळूहळू स्थलांतर करण्यास सुरुवात केली. हल्ली गड बहुतेक ओसाड असून केवळ १०।१५ घरांचे वास्तव्य तेथे आहे. सांप्रत गडापर्यंत जाण्यास गाडीमार्ग झाला असल्याने इतिहासप्रेमी आणि हौशी प्रवासी बरेच येत असतात. गडावर मलिकरहाण नांवाच्या मुसलमान साधूचा एक दर्गा असून दरवर्षी चार पांच हजारपर्यंत हिंदू मुसलमान लोक उरुसाचे वेळी तेथे जमतात. गेल्या हजार वर्षांत महाराष्ट्रांत झालेल्या प्रत्येक राजकीय घडामोडीची झळ या गडाला थोड्याफार अंशाने लागली असल्याने त्याचा इतिहास बोधप्रद तसाच मनोरंजक आहे.

इ. स. पूर्वी सातशे वर्षेपर्यंत आर्यांचा प्रवेश महाराष्ट्रांत झाला नव्हता. त्यानंतर आर्य लोक प्रथम महाराष्ट्रांत आले. तथापि इ.

सनाच्या पहिल्या शतकापर्यंत एतद्देशीय रठे, महारठे वगैरे लोकांचा अंमल या प्रदेशावर म्हणजे करवीर प्रांतावर चालत होता. त्यापुढे इ. सनाच्या प्रारंभी आंध्रभृत्य राजांचे प्रतिनिधि या प्रांतावर सत्ता गाजवीत होते असे उपलब्ध झालेले ताम्रपट आणि तांब्याची व शिसाची नाणी यावरून आणि कोल्हापुरच्या आसपास असलेल्या लेण्यांवरून दिसून येते. शात-वाहन राजांच्या अंमलाखाली हा प्रदेश इ. स. ५०० पर्यंत होता. नंतर तो वेळगांव येथील कदम्ब राजांचे ताब्यांत गेला. इ. स. ५५० पासून ७६० पर्यंत येथे पूर्व व उत्तर चालुक्य राजांचे अधिपत्य होते. यानंतर इ. स. ९७३ पर्यंत राष्ट्रकूट राजांचा अंमल झाला. महाराष्ट्रांतील अस्सल मराठी राजवंश राष्ट्रकूटच होय. यापुढे दुसऱ्या चालुक्य राजांनी राष्ट्रकूटांना जिंकून महाराष्ट्रावर आपली सत्ता पुन्हां प्रस्थापित केली. त्यांचा अंमल महाराष्ट्रावर इ. स. ११८९ पर्यंत होता.

इ. स. १००० च्या पूर्वीची गडासंबंधी विशेष माहिती उपलब्ध नाही. तरी त्या काळी या प्रांताचे चार मुख्य विभाग होते. पूर्वेकडे रायवाग, मध्यभागी बेरड, पश्चिमेस खेळणा आणि दक्षिणेस संकेश्वर असे ते विभाग असून तेथे स्वतंत्र हिंदु राजे राज्य करीत असल्याचा उल्लेख शिलालेखांत आढळतो. X

राष्ट्रकूटांच्या अधिराज्याखाली मांडलीक म्हणून शिलाहार राजे कोल्हा-पूर प्रांतावर राज्य करीत होते. चालुक्यांची सत्ता नष्ट झाल्यावर शिला-हारांचे मांडलिकत्वहि संपले आणि ते स्वतंत्रतेने राज्य करू लागले.

शिलाहारांचे राज्य करवीर प्रांतांत इ. स. ९०० ते १२०० पर्यंत होते. त्यांच्या तीन शाखा असून त्या कोल्हापूर, दक्षिण कोंकण व उत्तर कोंकण या निरनिराळ्या प्रांतावर राज्य करीत होत्या. + ते जैन धर्माचे अनुयायी असून एकेकाळी त्यांचे अधिपत्याखाली तुंगभद्रेपासून

(< Major Graham's Report on Kolhapur Principality page 336-37.)

+ परिशिष्ट १ शिलाहाराची वंशावळ.

गोदातीरपर्यंतचा प्रदेश कोंकणसुद्धां होता. या शिलाहारवंशांत मरसिंह नांवाचा राजा इ. स. १०५८ च्या सुमारास होऊन गेला. त्याचे नांवाने उपलब्ध असलेल्या एका शिलालेखांत त्याने आपला चुलता गुहाल याचा उल्लेख 'खिलगिला या डोंगरी किल्ल्याचा अधिपती' असा केला आहे. मरसिंह राजाचे मुख्य ठाणे खिलगिला येथेच होते.* हा खिलगिला म्हणजेच खेळणा अथवा विशाळगड होय.+ याच शिलाहार वंशांत पुढे इ. स. ११७८ ते १२०९ च्या दरम्यान दुसरा भोजराजा होऊन गेला. तो अत्यंत पराक्रमी होता. त्याचे अधिपत्याखाली सातारच्या उत्तरेकडील शंभूमहादेवाचे डोंगरापासून दक्षिणेस हिरण्यकेशी नदीपर्यंत सर्व प्रदेश कारवार पर्यंतच्या कोंकणपट्टीसुद्धां होता. त्याने विशाळगड, पन्हाळा वगैरे १५ किल्ल्यांचा जीर्णोद्धार केल्याचे उपलब्ध शिलालेखावरून दिसून येते. भोजराजाची राजधानी पन्हाळा ऊर्फ पद्मनाल दुर्ग या किल्ल्यावर व कांहीं काल कोल्हापूर येथे होती. हा शिलाहार वंशातील शेवटचा राजा होय. चालुक्यांच्या पश्चात् शिलाहारांनी देवगिरीच्या यादवांचे अधिपत्य मान्य न केल्याने त्यांचा पाडाव करण्याचा प्रयत्न यादवांनी बराच काल केला. शेवटी यादव वंशातील राजा सिंघण (इ. स. १२१० ते १२४७) याने या प्रांतावर स्वारी करून भोजराजास जिंकले. इ. स. १२०९ च्या पुढील या प्रांतातील शिलालेख सिंघण राजाच्या नांवचे असून त्याचे नांवापुढे "पनाल-प्रबल-भोज-भूपाल-व्याल-विद्रवण-विहंगराज" अशी विरुदावली आहे.§ हल्लीं विशाळगडावर भूपालतळे या नांवाचे एक ठिकाण आहे. हे गडावरील सर्वांत प्राचीन ठिकाण होय. ते या भोजराजानेच बांधले आहे.×

* Early History of Deccan—Dr. Bhandarkar P. 94

+ स. घ. इ. पान. ६१.

§ Bombay Gazetteer p. 223.

× भूपाल हे नांव फक्त जैन लोकांतच आढळते. शिलाहारानंतर या प्रांतांत जैनांचा अंमल स्थापन झाल्याचे आढळून येत नाही. हे तळे भूपाल राजाने बांधले

हा गड व भोंवतालचा प्रदेश यादवांचें साम्राज्यांत सामील झाला,* तरी त्यांचें आधिपत्य केवळ नांवापुरतेंच असून येंथें प्रत्यक्ष सत्ता मराठा पाळेगार लोकांची होती. विशेषतः कोंकणपट्टी व सह्याद्रीचा घांटमाथा यांवर शिरके कुळांतील राजे राज्य करीत होते. § आणि इ. स. १८६९ मध्ये विशाळगडावर महमद गवान यानें स्वारी करून तो बहामनी राज्यास जोडीपर्यंत हीच स्थिति चालूं होती.

यादव राजांची राजधानी देवगिरी ही या ठिकाणाहून फारच अंतरावर असून त्याकाळीं प्रवासाचीं साधनें व मार्ग सुलभ नसल्यानें आणि यादवांचें राजकारणही मध्य हिंदुस्थानांत चालूं असल्यानें त्यांच्या राजवटींत या गडाला राज्यकारभाराच्या दृष्टीनें फारसें महत्त्व नसणें संभवनीय आहे, यामुळें त्यांचे अमदानींत विशेष संस्मरणीय अशा घडामोडी या गडा-संबंधीं झाल्या नाहींत.

देवगिरीचें अधिपत्य सुमारे शंभर वर्षेपर्यंत टिकलें. इ. स. १२९४ मध्ये जलालुद्दीन खिलजी यानें आपला पुतण्या अल्लाउद्दीन यास सैन्य देऊन दक्षिणेंत रवाना केले. देवगिरीजवळ लढाई होऊन रामदेवाचा पराभव झाला. त्यानें बरीच खंडणी देऊन आपलें राज्य राखलें परंतु त्यावेळेपासून यादवांचे वैभवास उतरती कळा लागली. यानंतर मुसलमानांच्या पुन्हां दोन तीन स्वाऱ्या होऊन इ. स. १३१८ मध्ये हरपाळ देवाचा वध झाल्यावर यादव घराण्यांत कोणीच शिल्क राहिलें नसल्यानें हा सर्व प्रांत दिल्लीच्या बादशहाच्या साम्राज्यांत सामील झाला. दक्षिणेंतील प्रांताचा बंदोबस्त करण्याकरितां तेथूनच सुभेदाराची नेमणूक करण्यांत

असा उल्लेख ग्रॅहमनें केला आहे. परंतु भूपाल नांवाचा राजा येंथें झाल्याचें आढळून येत नाहीं. भोज भूपाल या नांवाचा संक्षेप होऊन भूपाल तळें असें नांव पडलें असायें.

* 'after defeat of Bhoj Kolhapur kingdom was annexed by the Yadavas to their dominions'—Early history of Deccan page 108

§ Bombay Gaz. Ratnagiri Vol. VI Part 2 page 31.

किल्ले विशाळगड

येई. त्याचें ठाणें देवगिरीस होतें. ~~मावेळीं~~ खेळण्यावरीलं किल्लेदाराची नेमणूक दिल्लीहूनच होत असे. ही सत्ता देखील जास्त काळ टिकावयाची नव्हती. इ. स. १३४७ च्या सुमारास कतलघखान हा दिल्लीच्या बादशहाचा— महमद तघलगाचा—दक्षिणेंतील सुभेदार होता. त्याच्या हाताखालीं इस्माइलखान व हसनखान हे सरदार होते. महमद तघलग अत्यंत जुलमी असल्यानें सर्व सरदार त्याच्या अमलास कंटाळले होते. शेवटीं यांनीं बादशहाचे हुकूम अमान्य केल्यामुळें बादशहानें उमाद—उल्मुख याचेबरोबर मोठें सैन्य देऊन त्यास दक्षिणेंत रवाना केलें. स्वतः बादशहाही त्या स्वारींत हजर होता. परंतु या लढाईत त्याचा पराभव होऊन तो दक्षिण देशास कायमचा मुकला आणि या प्रांतांतील दिल्लीची सत्ता नष्ट झाली. या लढाईत हसनखान यानें मोठा पराक्रम गाजविल्यान दक्षिणेचे राजपद त्यालाच मिळालें. हाच बहामनी राज्याचा संस्थापक होय. बहामनी राज्याची स्थापना झाली तरी पूर्वीचा सर्व मुलूख त्यांच्या सत्तेखालीं आला नाहीं.

दिल्लीच्या रियासतींत उपरिनिर्दिष्ट यादवी सुरू झाली त्याचा फायदा विजयनगरच्या हिंदू राजांनीं घेतला. इ. स. १३५० च्या सुमारास विजयनगरचे राजे बुक्कराय आणि हरिहर यांनीं कोल्हापूर प्रांतावर स्वारी करून कोंकणसुद्धां सर्व प्रदेशावर आपली सत्ता स्थापन केली. दक्षिणेंतील हिंदू राज्य आणि मध्य-हिंदुस्तानांतील बहामनीचें मुसलमानी राज्य या दोन्ही समकालीन राजसत्ता प्रचंड असून सारा दक्षिण हिंदुस्थान या दोनच साम्राज्याखालीं होता. त्यांच्या हद्दी एकमेकाला लागून असल्यानें परस्परांची सत्ता उलथून पाडण्याचा त्यांचा प्रयत्न सारखा चालूं होता. कोंकणप्रांतामध्येहि मुसलमानांच्या वेळोवेळीं स्वाऱ्या होत होत्या. हा मुलूख विजयनगरच्या साम्राज्याखालीं होता तरी तेथील स्थानिक सत्ता एतद्देशीय मराठा पाळेगार लोकांच्या हातांतच होती.

इ. स. १४५३ सालीं दुसरा अल्लाउद्दीन हा बहामनी राजा गादीवर असतां त्यानें आपला पराक्रमी सेनापती मलिकउत्तुजार याचेबरोबर मोठी फौज देऊन कोंकणप्रांतावर स्वारी करण्यास रवाना केले. या स्वारींत त्या-

हा गड व भोंवतालचा प्रदेश यादवांचें साम्राज्यांत सामील झाला,* तरी त्यांचें आधिपत्य केवळ नांवापुरतेंच असून येथें प्रत्यक्ष सत्ता मराठा पाळेगार लोकांची होती. विशेषतः कोंकणपट्टी व सह्याद्रीचा घांटमाथा यांवर शिरके कुळांतील राजे राज्य करीत होते. § आणि इ. स. १०६९ मध्ये विशाळगडावर महमद गवान यानें स्वारी करून तो बहामनी राज्यास जोडीपर्यंत हीच स्थिति चालू होती.

यादव राजांची राजधानी देवगिरी ही या ठिकाणाहून फारच अंतरावर असून त्याकाळीं प्रवासाचीं साधनें व मार्ग सुलभ नसल्यानें आणि यादवांचें राजकारणही मध्य हिंदुस्थानांत चालू असल्यानें त्यांच्या राजवटींत या गडाला राज्यकारभाराच्या दृष्टीनें फारसें महत्त्व नसणें संभवनीय आहे, यामुळे त्यांचे अमदानींत विशेष संस्मरणीय अशा घडामोडी या गडा-संबंधीं झाल्या नाहींत.

देवगिरीचें अधिपत्य सुमारे शंभर वर्षेपर्यंत टिकलें. इ. स. १२९४ मध्ये जलालुद्दीन खिलजी यानें आपला पुतण्या अल्लाउद्दीन यास सैन्य देऊन दक्षिणेंत रवाना केले. देवगिरीजवळ लढाई होऊन रामदेवाचा पराभव झाला. त्यानें बरीच खंडणी देऊन आपलें राज्य राखलें परंतु त्यावेळेपासून यादवांचे वैभवास उतरती कळा लागली. यानंतर मुसलमानांच्या पुन्हां दोन तीन स्वान्या होऊन इ. स. १३१८ मध्ये हरपाळ देवाचा वध झाल्यावर यादव घराण्यांत कोणीच शिल्क राहिलें नसल्यानें हा सर्व प्रांत दिल्लीच्या बादशहाच्या साम्राज्यांत सामील झाला. दक्षिणेंतील प्रांताचा बंदोबस्त करण्याकरितां तेथूनच सुभेदाराची नेमणूक करण्यांत

असा उल्लेख ग्रॅहमनें केला आहे. परंतु भूपाल नांवाचा राजा येथें झाल्याचें आढळून येत नाहीं. भोज भूपाल या नांवाचा संक्षेप होऊन भूपाल तळें असें नांव पडलें असावे.

* 'after defeat of Bhoj Kolhapur kingdom was annexed by the Yadavas to their dominions'—Early history of Deccan page 108

§ Bombay Gaz. Ratnagiri Vol. VI Part 2 page 31.

किल्ले विशाळगड

येई. त्याचें ठाणें देवगिरीस होतें. यावेळीं खेळण्यावरील किल्लेदाराची नेमणूक दिल्लीहूनच होत असे. ही सत्ता देखील जास्त काळ टिकावयाची नव्हती. इ. स. १३४७ च्या सुमारास कतलघखान हा दिल्लीच्या बादशहाचा— महमद तघलगाचा—दक्षिणेंतील सुभेदार होता. त्याच्या हाताखालीं इस्माइलखान व हसनखान हे सरदार होते. महमद तघलग अत्यंत जुलमी असल्यानें सर्व सरदार त्याच्या अमलास कंटाळले होते. शेवटीं यांनीं बादशहाचे हुकूम अमान्य केल्यामुळे बादशहानें उमाद—उल्मुख याचेबरोबर मोठें सैन्य देऊन त्यास दक्षिणेंत रवाना केलें. स्वतः बादशहाही त्या स्वारींत हजर होता. परंतु या लढाईत त्याचा पराभव होऊन तो दक्षिण देशास कायमचा मुकला आणि या प्रांतांतील दिल्लीची सत्ता नष्ट झाली. या लढाईत हसनखान यानें मोठा पराक्रम गाजविल्यान दक्षिणेचे राजपद त्यालाच मिळालें. हाच बहामनी राज्याचा संस्थापक होय. बहामनी राज्याची स्थापना झाली तरी पूर्वीचा सर्व मुलूख त्यांच्या सत्तेखालीं आला नाहीं.

दिल्लीच्या रियासतींत उपरिनिर्दिष्ट यादवी सुरू झाली त्याचा फायदा विजयनगरच्या हिंदू राजांनीं घेतला. इ. स. १३५० च्या सुमारास विजयनगरचे राजे बुक्कराय आणि हरिहर यांनीं कोल्हापूर प्रांतावर स्वारी करून कोंकणसुद्धां सर्व प्रदेशावर आपली सत्ता स्थापन केली. दक्षिणेंतील हिंदू राज्य आणि मध्य-हिंदुस्तानांतील बहामनीचें मुसलमानी राज्य या दोन्ही समकालीन राजसत्ता प्रचंड असून सारा दक्षिण हिंदुस्थान या दोनच साम्राज्याखालीं होता. त्यांच्या हद्दी एकमेकाला लागून असल्यानें परस्परांची सत्ता उलथून पाडण्याचा त्यांचा प्रयत्न सारखा चालूं होता. कोंकणप्रांतामध्येहि मुसलमानांच्या वेळोवेळीं स्वान्या होत होत्या. हा मुलूख विजयनगरच्या साम्राज्याखालीं होता तरी तेथील स्थानिक सत्ता एतद्देशीय मराठा पाळेगार लोकांच्या हातांतच होती.

इ. स. १४५३ सालीं दुसरा अल्लाउद्दीन हा बहामनी राजा गादीवर असतां त्यानें आपला पराक्रमी सेनापती मलिकउत्तुजार याचेबरोबर मोठी फौज देऊन कोंकणप्रांतावर स्वारी करण्यास रवाना केले. या स्वारींत त्या-

वेळीं कोकणांत राज्य करीत असलेल्या शिके घराण्यांतील एका राजाचा त्यानें पाडाव केला आणि आपली सत्ता दृढमूल करण्याकरितां त्याला इस्लामी धर्माची दीक्षा देण्याचा प्रयत्न सुरू केला. त्या प्रसंगीं शिके राजानें मलिकउत्तुजारास सांगितलें कीं “जवळच खेळणा किल्ल्यावर शंकरराव मोरे हा राज्य करीत आहे. त्याचे व माझे वैमनस्य आहे. मी इस्लामी झाल्यावर तुम्ही परत गेल्यानंतर तो माझा सूड उगवल्याखेरीज रहाणार नाही. तरी प्रथम त्याला जिंका म्हणजे मी इस्लामी धर्माची दीक्षा घेईन.”

मलिकउत्तुजारनें उत्तर दिलें कीं, “त्या राजाच्या मुलखांत जाण्याची वाट दाट जंगलांतून आहे व घाटही त्रिकट आहेत.” यावर शिके राजानें लागेल तें साहाय्य करण्याचे अभिवचन दिल्यानें इ. स. १४५३ मध्ये मलिकउत्तुजार खेळण्यावर स्वारी करण्यास निघाला. आरंभीच कांहीं दक्षिणी व हबशी कामगारानीं पहाडांत शिरण्याचे नाकबूल केले आणि ते आपल्या फौजा घेऊन मागे राहिले. पहिले दोन दिवस शिके राजानें त्याला चांगल्या वाटेनें नेले; परंतु तिसऱ्या दिवशीं त्यानें घनदाट आणि अडचणीच्या जंगलांत उत्तुजारचें सैन्य नेऊन सोडलें. त्यातून मोठ्या कष्टानें ती फौज मार्ग आक्रमीत असतां ही बातमी शंकररायाकडे पोहोचविण्यांत आली. तेव्हां तो मोठें सैन्य घेऊन चालून आला आणि मुसलमान सैन्य बेसावधपणें विश्रांति घेत असता त्यांचेवर अकस्मात हल्ला करून ७००० सैन्यास कापून काढले. मदिना, कर्बला, नजफ येथील बड्या बड्या ५०० सय्यदासह बहामनी राजाचा प्रमुख सुभेदार मलिकउत्तुजार या कत्तलींत ठार झाला. त्याचप्रमाणें बरोबर असलेले दक्षिणी व हबशी कामगार २००० सैन्यानिशीं नाश पावले. उजाडण्यापूर्वीच हे रक्तपाताचें काम पुंर करून शंकरराय परत खेळण्यास गेला *

हा शंकरराय खेळणेकर मोठा प्रबल राजा होता. विशाळगडावर त्याची राजधानी होती तरी समुद्रापर्यंतचा मुलूख व पांच किल्ले त्याच्या

* Faristas History of Deccan by Scott. Vol. I page 124-25

ताब्यांत होते. तसेंच त्याचे जवळ तीनशें जहाजांचे आरमार नेहमीं सज्ज असून कोंकणालगतच्या समुद्रांतून प्रवास करणाऱ्या मुसलमान प्रवाशांना आणि मालाच्या जहाजांना लुटून त्यांना बेजार करून सोडले होते. §

मलिकउत्तुजारचा पाडाव बहामनी राजांना मोठा अपमानास्पद वाटला आणि प्रसंग येतांच त्याचा सूड उगविण्याचा त्यांनीं निश्चय केला. पुढें इ. स. १४६९ मध्यें महमदशहा बहामनी (दुसरा) हा राजपदावर असतांना त्यानें कोंकणदेश पादाक्रांत करण्याची इच्छा व्यक्त करतांच महमद गवानानें या स्वारीवर आपली नेमणूक झाल्यास कोंकणांत आपण बहामनी सत्ता प्रस्थापित करूं असे आश्वासन दिलें. बादशहाची आज्ञा घेऊन तो प्रथम कोल्हापुरास आला आणि सैन्याची जमवाजमव करूं लागला. जुन्नर व चाकण या भागांतील सैन्यासह असदखान आणि दाभोळ व कराड येथील सैन्यासह किश्वरखान हे त्याला येऊन मिळाले. याप्रमाणें जय्यत तयारी झाल्यावर त्यानें मोहिमेस सुरवात केली. परंतु शंकरराय व त्याचे सहाय्यक हे जंगलांत दडून गनिमी काव्यानें मुसलमानी फौजेस हैराण करूं लागले. तेव्हां वाटेतील जंगल तोडीत आणि जाळीत त्यानें गडापर्यंत आपला मार्ग काढला.*

गडाला वेढा देऊन पांच महिनेपर्यंत निकराचे हल्ले करूनही गड हस्तगत होईना. इतक्यांत पर्जन्यकालास सुरवात झाली. प्रचंड झंजावातापुढें कांहींच इलाज चालण्यासारखा नव्हता म्हणून त्यानें आपले दहा हजार सैन्य आणि इतर सरंजाम घेऊन कोल्हापूरचा आश्रय केला. वर्षाकाल संपल्यावर पुनः त्याचे सैन्य गडावर चालून आले. हा अजिंक्य किल्ला केवळ लढून हस्तगत करणें अशक्य आहे याची खात्री पटल्यानें

§ Prof. Sherwani.

* या स्वारीची हकीकत फरिस्तानें दिली आहे. परंतु अलीकडे खुद्द महमद गवाणाची पत्रे उपलब्ध झालीं असून त्या आधारेणें या स्वारीची हकीकत उस्मानिया युनिव्हर्सिटीचे विद्वान प्रो. शेरवानीं यांनीं ऑल इंडिया मॉडर्न हिस्ट्री काँग्रेसच्या १९३५ च्या पुणे येथील अधिवेशनांत एक निबंध वाचला त्यावरून ही हकीकत उधृत केली आहे.

दाम व भेद या उपायांचा त्यानें अवलंब केला आणि नऊ महिनेपर्यंत अविभ्रांत खटपट करून इ. स. १४७०च्या डिसेंबर महिन्यांत किल्ला सर केला. हा महत्वाचा किल्ला सर झाल्यानंतर त्यानें कोकणप्रांत काबीज करून या प्रांतातील विजयनगरची सत्ता नष्ट करून मुसलमानी अंमल बसविला. परत जातेवेळीं या मुलुखावर खुश कदम याला सुभेदार नेमून तो बेदरास गेला. याचवेळीं मुसलमानांचे पाय या गडाला प्रथम लागले.*

या स्वारींत महाराष्ट्रांत अत्यंत पराक्रमी म्हणून विख्यात असलेल्या घोरपडे घराण्याचा पूर्वज कर्णसिंग यानें महमद गवानाला बिनमोल साह्य केलें. घोरपडीच्या साह्यानें गडावर प्रवेश करून गडाचा पाडाव केला. या कामगिरीमुळें संतुष्ट होऊन महमदशहा बहामनी यानें याला “राजा घोरपडे बहादुर” हा किताब बहाल केला. त्याच वेळेपासून हे घराणें ‘घोरपडे’ असे उपनांव धारण करूं लागले. §

खुश कदम याचा कारभार फार दिवस चालल्याचें दिसत नाहीं. इ. स. १४८६ च्या सुमारास महमदशहा बहामनी याचे कारकीर्दींत बहादुर गिलनी यानें गोवे बंदर बळकाऊन शिवाय दाभोळ, कोल्हापूर, पन्हाळा वगैरे परगणेही ताब्यांत घेतले. त्यावेळीं हा किल्लाही त्यानें आपल्या ताब्यांत घेतला. महमुदास ही हकीगत समजल्यानंतर इ. स. १४९८ च्या सुमारास तो मोठें सैन्य घेऊन या प्रांतांत आला आणि पन्हाळ्याजवळ घनघोर लढाई झाली. त्यांत गिलनीचा पराभव होऊन तो ठार झाला. बहादुर गिलनीची सर्व जहागिर मलिक-एन-उल्-मुल्क याचे हवाली करून शहा परत निघून गेला. या सुमारास बहामनी राज्यास उतरती कळा लागली असून विजापुरचा सुभेदार युसफ आदिलखान याची सत्ता या प्रांतांत वाढत चालली होती. इ. स. १५०४ च्या सुमारास युसफ आदिलखानानें शहा हें पद धारण केलें आणि स्वतंत्रपणें आपला राज्य-

* Ferista by Scott. Vol. I P. 156

§ मुधोळ बखर पान १२०

कारभार सुरुं केला. अशारीतीनें विशाळगड आदिलशाहींत सामील झाला.

आदिलशाहीच्या अमदानींत कोंकणप्रांतावर एक सुभेदार नेमून बंदोबस्त राखण्यांत येई. त्याचें मुख्य ठाणें कांहीं दिवस संगमेश्वर येथें व नंतर गडाखालीं प्रभावल्ली येथें होतें. गडावरील हवालदारांची नेमणूकही विजापुराहूनच होत असे. ही व्यवस्था विशाळगड सतराव्या शतकांत मराठी राज्यांत सामील होईपर्यंत चालू होती.

श्रीशिवछत्रपतींनीं मराठी राज्याची स्थापना आरंभली त्यावेळीं त्यांना किल्ल्यांची उपयुक्तता दिसून आली, म्हणून प्रथम महाराष्ट्रांतील किल्ले काबीज करण्याचा उद्योग त्यांनीं सुरुं केला. त्यावेळीं हा गड विजापुरच्या बादशहाच्या ताब्यांत होता. या प्रांतावर रुस्तुम जमान नांवाचा सुभेदार असून अबदुल कादर सुरुरखान × हा गडावर हवालदार होता. पन्हाळा, रांगणा वगैरे किल्ले रुस्तुम जमान याला वश करून शिवाजी महाराजांनीं मिळविले आणि नंतर इ. स. १६५९ च्या डिसेंबरमध्ये विशाळगडही अल्प प्रयासानें हस्तगत केला; आणि गडाचें पूर्वीचें नांव खेळणा हे बदलून 'विशाळगड' असे नवीन नांव ठेवले. तेव्हांपासून तेच नांव प्रचारांत आहे. § गडाची दुरुस्ती करून 'राज्याभिषेकाचेवेळीं म्हणजे इ. स. १६७४ मध्ये तो महाराजांनीं रामचंद्रपंत अमात्य यांचे ताबीन ठेवला; तेव्हां ३^१/_{११} महाल मोडून किल्ल्याच्या खर्चास महाराजांच्या वराता घेऊन खर्चाचे काम चालू लागलें.

× स. घ. ई. पान १२८

§ शिवाजी महाराजांनीं इ. स. १६६० मध्ये हा गड परशुराम व्यंबक प्रतिनिधी याना दिला असे Bombay Gazetteer-Kolhapur Volum. 24 page 323 वर नमूद आहे. परंतु ते चुकीचे आहे. परशुराम व्यंबक यांचा जन्मच मुळीं इ. स. १६६० मध्ये झाला. इ. स. १६७४ नंतर ते रामचंद्रपंत अमात्य यांजकडे नोकरीस आले आणि इ. स. १६९१ मध्ये त्यांना अमात्याकडून प्रथम मुजुमदारी मिळाली.

शिवाजी महाराजांनी गड घेतल्यावेळीं किल्ल्याकडे मुख होता तो—

१	तां देवळें	महाल	दरोबस्त	देहे	४५
१	तां हातखेंबें	”	”	”	२६
१	तां हरचिरी	”	”	”	१६
॥	तां देवरुखपैकीं	१	कसबा		

देवरुख, मौजे करळी, मौजे विघ्नवली, मौजे तुळसणी,
मौजे कान्हे, मौजे देवघर, मौजे पुन्यें, मौजे आंबवली,
एकूण देहे दरोबस्त.

८

९५

सदरहु साडेतीन महाल किल्ल्याकडे खर्चास प्रभावळीचे अंमलदार याणीं नेमून दिल्लें. त्यावेळीं प्रभावळीखालीं मालवणपासून सुवर्णदुर्ग पावेतो मुख होता; आणि किल्ल्याचे नांव खिळणा असे ठेऊन जमेदार यांचेही वांटप करून खिळण्याचे जमेदार वेगळे केले होते.† गडकरी लोकांना मात्र दिलेलीं इनामें इ. स. १८४४ पर्यंत चालत होती.

मुघोळचा बाजी घोरपडे यानें शहाजीचा विश्वासघात करून त्यास अटक केली होती. त्याचा सूड उगवण्याची पूर्व तयारी येथेंच करून शिवाजीमहाराज अनुकूल संधीची वाट पहात होते आणि येथूनच मुघोळ वर हल्ला करून बाजी घोरपड्याचा पाडाव इ. स. १६६०-६१ मध्ये केलो.

शिवाजी महाराजांनी अफजुलखानाचा वध केल्यामुळें विजापुरच्या दरबारास मोठाच धक्का बसला. बादशहानें अफजुलखानाचा मुलगा फाजुलखान याचेबरोबर मोठी फौज देऊन इ. स. १६६१ मध्ये त्याची मराठ्यांवर रवानगी केली. त्यासमयीं महाराजांचा मुकाम पन्हाळगडावर होता. ८०००० फौज घेऊन फाजुलखानानें पन्हाळा वेढला. मराठी सैन्याने किल्ला बहुत दिवस लढविला. परंतु मुसलमानी सैन्याचा पाडाव

† सरदेसाई घराण्याचा इतिहास भाग १ पा. ६४

होईना. रसद बंद झाल्याने वेढ्यांतील लोकांची उपासमार होऊन
 लागली. तसेच महाराज वेढ्यांत अडकून पडल्याने त्यांचा इतर
 मुख्यांशी संबंध तुटला. किल्ल्यावर अंबकजी इंगळे हवालदार
 होता तोही महाराजास म्हणाला “ साहेबानी दुसरे किल्लेस जावे म्हणजे
 वेढा उठोन जाईल ” तेव्हां महाराजांनी पांच हजार मावळे मराठे समा-
 गमे घेऊन विशाळगडास पायी निघाले व ते किल्ल्याचे ९ वाटेवर एका
 खिंडीनजीक आले. त्यांचे मागून तशीच फौज पाठलागास आली. तेव्हां
 हिरडसचा बाजीप्रभू देशकुलकर्णी धारकरी होता तो महाराजांस म्हणाला
 ‘ तुम्ही लोक निमे घेऊन गडावर जावे व कांहीं माणसास आम्हांकडे द्यावे.
 निमे लोक घेऊन दोन प्रहरपर्यंत खिंड राखतो. साहेबाचे कामावर
 मेल्यास पुढे मुलें लेकरास अन्न द्यावे ’ असे बोलून बाजी प्रभुनें खिंडीत
 उभे राहून छत्रपतीस वाटेस लावले. गडावर पोहोचल्यानंतर महाराजांनी
 बाजीप्रभूस कुमक पाठवून दिली. बाजीनें मोठी शर्थ करून दोन हजार
 धारकरी घेऊन खानावर तुटोन गेले. त्याला प्राणांतिक जखमा झाल्या.
 इतक्यांत महाराज गडावर पोहोचल्याच्या खुणेचे तोफेचे आवाज ऐकू
 आले. तेव्हां त्या स्वामिभक्त वीरानें कृतकार्य होऊन समाधानानें प्राण
 सोडला. मराठ्यांच्या इतिहासांतील तो एक उज्वल प्रसंग होता. ग्रीसच्या
 थर्मापिली खिंडीत, लिऑनिडासनें इराणी सैन्याला दाखविलेले शौर्य या
 ठिकाणीं बाजीनेंही दाखविलें. यानंतर खानानें विशाळगडास वेढा घातला
 परंतु गड सर झाला नाहीं. पाण्याचा तुटवडा पडला. डोंगर रान व जंगल

§ शिवाजी महाराज या प्रसंगी विशाळगडास गेलें अगर रांगण्यास गेले याबद्दल
 बराच मतभेद होता. परंतु महाराजांचा राजकवी परमानंद यानें लिहिलेले
 शिवभारत या ग्रंथावरून आणि डॉ. बाळकृष्ण कृत Shivaji the Great या पुस्त-
 कात डच् रेकॉर्डमधील प्रसिद्ध केलेल्या एका पत्रावरून महाराजांचे प्रयाण विशाळगडास
 झाले यांत शंका नाहीं. या विषयावर प्रस्तुत लेखकानें वित्रमयजगतच्या डिसेंबर
 १९३८ च्या अंकांत ‘ रांगणा नव्हे, विशाळगडच ’ या लेखांत ही गोष्ट ऐतिहासिक
 आधारानें सिद्ध केली आहे.

यामुळे त्याचे फौजेचा इलाज चालेना. अन्नाच्या टंचाईमुळे मुसलमानी सैन्य हैराण झाले. फाजलखानाने फितुरी करण्याचाही यत्न केला. परंतु मराठे लोक मूळचेच इमानी. त्यांत प्रत्यक्ष महाराजांचे वास्तव्य गडावर असल्याने तोहि इलाज चालेना. किल्ल्यानजीक सुरंग खणून किल्ल्यावर जाणेचा इलाज चालविला. परंतु पुढे काळे खडक लागल्याने खणण्याचाही उपयोग होईना. मुसलमानी सैन्याने गजापुरानजीक छावणी केली होती आणि विहीरी खणल्या होत्या त्या अद्याप आहेत. गोणीमुठानजीक घोणसली म्हणून मोठा उंच डोंगर किल्यासमोर आहे. त्या डोंगरावर फौज नेऊन तोफांचा मारा सुरू केला परंतु किल्यास गोळा लागू झाला नाही. अशा रीतीने सर्व बाजूने पराभव झाल्यावर फाजलखान वेढा उठऊन परत निघून गेला. *

परंतु या पराजयाने विजापुरकरांना फारच वैषम्य वाटले; आणि स्वतः बादशहा सैन्य घेऊन शिवाजी महाराजांच्या पारिपत्याला आला. त्याने पन्हाळा, पावनगड वगैरे किल्ले जिंकले. परंतु विशाळगड व रांगणा मात्र त्याला हस्तगत झाले नाहीत. इतक्यांत पावसाळा सुरू झाल्याने त्याने चिमुलगे येथे छावणी केली. परंतु तोपर्यंत कर्नाटकांत बंड झाल्याने इकडील मोहीम बाजी घोरपडे आणि वाडीकर सावंत यांचेवर सोपवून बादशहा परत गेला. यावेळी पन्हाळा मराठ्यांच्या ताब्यांत नसल्याने शिवाजी महाराजांनी विशाळगडासच आपले मुख्य ठाणे ठेवले होते. या योगाने

* पंतप्रतिनिधींची बखर पान ११, १२. (हा एक महत्त्वाचा ग्रंथ आहे. तो करवीरच्या पोलिटिकल एजंटच्या मागणीवरून विशाळगडचे कारभारी गणेश विठ्ठल तांबे यांनी ता. १६ फेब्रुवारी १८४९ मध्ये विठ्ठल आप्पाजी पोतनीस सरपोतदार आणि विष्णू केशव कारकून यांचे मदतीने लिहिला. 'Major Graham's statistical Report on Kolhapur Principality' आणि 'Bombay Gazateer Kolhapur' या ग्रंथांतील विशाळगडासंबंधीची माहिती मुख्यत्वे याचग्रंथावरून घेतली आहे. रा. व. पारसनीस यांनी भारतवर्ष मासिकांत ही बखर संपूर्ण प्रकाशित केली आहे.)

देश व कोंकण या दोन्ही ठिकाणी एकाचवेळीं त्यांना मोहिमा करतां आल्या. येथून शिवाजीमहाराजांनीं बाजी घोरपड्याच्या मुंघोळवर झडप घालून गांव जाळून टाकले आणि वाडीकर सावंताचाहि पक्षा बंदोबस्त करून कोंकणांत मराठी अंमल बसविला. यावेळीं महाराजांच्या ताब्यांत विशाळगड नसता तर हीं काम इतक्या सुलभतेनें त्यांना करतांच आली नसतीं.

(इ. स. १६६२ मध्ये शिवाजी महाराजांनीं शहाजीराजांना आपण जिकलेला मुलूख दाखविण्यास नेले होते, त्यावेळीं या गडावरही त्यांना आणले होते. (इ. स. १६७३ मध्ये) विशाळगडावर मोठें सैन्य जमा करून मार्च महिन्यांत पन्हाळगड मराठ्यांनीं पुनः हस्तगत केला.)

शिवाजी महाराजांनीं सिंहासनारूढ होतेसमयीं गडाची कारखाननिशी रंगो नारायण ओपें × यांस वतनी करून दिली. त्यांना तैनात पूर्वी ६० होन मिळत होती ती शंभर होन केली आणि तसेदार एक व दिवड्या आणि अबदागिरी दोन दिल्या. हा सरंजाम इ. स. १८४४ पर्यंत त्यांचे वंशांत चालत होता. त्यासालीं गड उध्वस्त झाल्यावर ओपें घराणें राजघराण्याबरोबर मलकापुरांत आले. त्यांचे वंशज हल्ली मलकापुरांत नांदत आहेत.

मध्यंतरी इ. स. १६७० च्या सुमारास रंगो नारायण ओपें यांची पूर्वी जी तैनात होती ती हवालदारांनीं बद केल्यामुळें त्यांनीं महाराजांना विदित केल्यावर त्यांची तक्रार ऐकून घेऊन दुधोजी बहिरव हवालदार यास आज्ञापत्र पाठवून ती पुनः चालू करून दिली. हें पत्र इ. स. १६७० मधील आहे. = शिवाजी महाराजांनीं गड हस्तगत केल्यानंतर त्यांचे गडासंबंधीं उपलब्ध झालेले हेच प्रथम पत्र असावें. इ. स. १६५९ च्या

× सुप्रसिद्ध इतिहाससंशोधक प्रो. दत्तो वामन पोतदार यांचे पूर्वज.

= ओपें यांचे वंशज श्री. अनंत नारायण सबनीस, वकील, मलकापूर, यांचे संग्रही हे अस्सल पत्र आहे.

पूर्वीचीं अदिलशाहीतील जी फर्मानें उपलब्ध आहेत त्या सर्वांत गडाचा उल्लेख “खिलणा” असाच केलेला आढळतो. यावरून इ. स. १६६० ते १६७० च्या दरम्यान शिवाजी महाराजांनी गडाचे “विशालगड” असे नामकरण केल्याचे दिसून येते.

शिवाजी महाराजांचे विशालगडच्या हवालदारास पत्र.

“मशरूल अजाम राजश्री दुधाजी बहिरव हवालदार व कारकून किल्ले विशालगड प्रति राजश्री शिवाजी राजे सुरू सन. इहिदे सत्रेन अलफ रंगो नारायण कारखाननीस किल्ले मजकूर याची सबनिसामहालची यारदी एक पहिलेपासून चालत होते. विठल नारायण चालवीत होता. यावरी त्यासी भेटी × × हवाला सांगितला. त्याचे मुबदला रंगो-नारायण रामजी कुरस ठेविला होता दूर करून बदली दरम्यान बालाजी येसदेऊ म्हणवून ठेविला आहे तरी रंगो-नारायणाची यारदी असतां दुसरा आणिक यारदी ठेवावयास काय गरज आहे तो यारदी दूर करून गणो रंगनाथ याचे हाते घेत जाणे अगर रंगो नारायण जो यारदी देईल या पासून काम घेत जाणे या उपरी बालाजी येसदेऊ यारदी यास हक्क दिला म्हणजे तो पैका सबनिसाच्या मुशा-हिराखत धरणें आणि सबनिसास एक यारदी रंगो नारायण जो ठेवील त्याचे हाते काम घेत जाणे मु॥ र पेशजी प्रमाणे जे मोइन आहे तेणे प्रमाणे जे तारखेसयापासून काम घ्याल ते तारखेपासून रवेसा वजावाट करून माहे दर माहे काम × × देत जाणे छ १२ जी काही वरकड यारदी आहेत त्यास हाली तेनाती केलेली आहेत तेणेप्रमाणें यासही देत जाणे × गी पासून यारदीचे काम होत जाले ते पासून मु॥ देणे छ दिलकाद मोर्तबसुद ”

मध्यंतरी महाराजांनी कोकणांतील १८ महालापैकी ५५ गांवे किल्लेकडे सरंजाम करून दिली. ‘त्या गांवावर शिक्का हवालदार यांनी करावा.

जमा मामलेदार यानीं करून महाल कारखानिशीचे किर्दीस जमा व्हावी. महाल सबनिशीचे किर्दीस खर्च अशी वहिवाट करणेचा हुकूम देऊन लोकांस हवालदार व हकीमदार हरकदार कारकून यास ऐवज पावत जावा अशी आज्ञा दिली ' †

शिवाजी महाराजांचे कारकिर्दीत गडावर हवालदार झाले त्यांची नांवे—

उधोजी अहिरराव	४	वर्षे
राघोजी अहिरराव	६	”
वासुदेव बाबाजी परभु	३	”
उमाजी पालकर	५	”
जाखोजी भांडवलकर	८	”

याखेरीज वासुदेव बाबाजी परभु यास सबनिशी दिली. उमाजी काटे यास सरनोबत नेमिले. फडणीस नेमले ते :—

(१) महाल सबनिशीकडे (२) महाल कारखानिशीकडे. येणेप्रमाणे हरकदार नेमून बंदोबस्त केला. खेरीज मराठे लोक खानविलकर, सुर्वे, शिकें, वगैरे मोठमोठे मराठे यांना कोंकण प्रांती गांवें मोकसा चाकरीत नेमून दिली. §

शिवाजी महाराजांनीं किल्ल्यांचा बंदोबस्त कसा ठेवला होता याबद्दल चिटणिसांनीं आपल्या बखरींत माहिती दिली आहे ती अशी—

“ किल्ले कोट ठाणीं घेतलीं त्यांचा बंदोबस्त सुभेदार एक व हवालदार एक व सरनोबत व तटसरनोबत, फडणीस, कारखानीस, यांच्या हस्तकीं देखरेखी अधिकारी करून दिले. त्यांत हवालदार, इतबारी, घरंदाज, कुलीन, मर्द, शहाणे असे पाहून मराठे ठेवले. सुभेदार सबनीस ब्राह्मण देशस्थ, कऱ्हाडे, कोकणस्थ, मध्यंदिन असे विश्वासुक, शहाणे, मर्द, स्वामिसेवातत्पर पाहून योजिले. कारखानीस प्रभु लोक बाळाजी आवजी

† पं. प्र. बखर .

§ पं. प्र. बखर.

चिटणीस यांचे निसवतीस घंदा देऊन त्यांचे तफेंचे नेमून दिले. सरनोबत व तटसरनोबत हे मराठे केले. (हवलदार यांनी सदरेस कारभार करावा. परवानगी रसानगी दरवाज्यांची व किल्ल्या त्यांजकडे. किल्ल्याचा तनखा दाणाबदला व दारुगोळा सामान आणवणें, बाह्यकारभार त्यांजकडेच. शिक्षा त्यांचे नांवे. किल्ल्याचे मुख्यत्व त्यांजकडे. सुभेदार यांनी कारभार करावा तो त्यांचे विचारें अनुमते करावा. सबनिसाकडे हजरी लोकांची व चौकशी. कारखानिसाकडे कोठीचा जिन्नस जमा व खर्च, दारुगोळा, इमारत, लोकांस रोजमुरा वाटणें, लिहिणें करणें त्यांजकडे. याप्रमाणें करून दिले. चालण्याचें कानून जावते करून दिले. याप्रमाणें एकाचे काम एकानें न करितां सर्वांनीं एक लक्ष करून चालावें याप्रमाणें केलें. किल्ल्याचे काम नाजूक जाणून फार सावध, इतबारी, चांगलीं माणसें रीतीची योजून किल्ल्यांत ठेविलीं. अश्वारूढ व सभासद व गडकरी, मेठकरी, परवारी, रामोशी असे करून दिले. परवारी रामोशी यांनीं तटाखालील चौक्या कराव्या. कदाचित् एकांत एक विरुद्ध चालूं लागले तर हें वर्तमान कळतांच बदलून दुसरें ठेवावे आणि रोखापत्र करणें त्यांजवर शिक्षा करणें व सरकारपत्र येणें ते सर्व हवलदार यांचे नांवें यावें. संध्याकाळीं दरवाजा लावून कुलूप घालावें. आपण येऊन मागुती ओढून पहावें. हवलदार यांनीं आपलें अंगें किल्ल्या घेऊन जाणें. आपले जवळ उश्यास ठेवाव्या. प्रातःकाळीं येऊन कुलूप काढून दरवाजा उघडावा. रोज घस्त सर्व दरखदार सुद्धां घालावीं. जागा जागा पहारे यांची चौकशी हवलदार यांनीं करावी. त्याजवर सरनोबतांनीं घस्तीची व लोकांची रात्रीची चौकशी करावी. तट सरनोबतांनीं किल्ला लहानथोर याचे पहारे दोन चार नाजूक जागा जागा असतील त्यांची चौकशी करावी. किल्ला कोट पाहून माणसांची भरती नेमणुकी त्यास अडिसरी व नगदी वगैरे बेगमी किल्ला पाहून जकीरा दहापांच वर्षांची बेगमी गल्ला लाकूडफाटा जिन्नस मात्र, दारुगोळा, चुना वाढून तयार, असे सुद्धां अमके किल्ल्यावर अमके सामान याप्रमाणें घोर बांधून दिले. किल्ल्याचे तट जेथें सोपे होते ते तासून व सुरंग लाऊन व इमारती करून बेलाग करविले. कोणतेही

किल्ल्यास इमारत नाही असें नाही. हवलदार यास दिवटी, भालदार, पालखी, योग्यतेनुरूप किल्ला पाहून नेमून दिले. वरकडास दिवडी, चाकर, पोरगे वगैरे नेमून दिले. हवलदार यांनीं रात्रंदिवस सदरेस सावध लोक-सुद्धां हत्यारबंद असावे. किल्ल्याखालीं नाक्यास वाटेच्या जागा, मेठे, तेथेही लोक चौक्या ठेवाव्या—किल्ले कोट हे आपल्या राज्याचा जीवप्राण; प्रांत घेतले त्यांचे संरक्षण; मोठीं मोठीं संकटे पडलीं असतां किल्ले कोट जंजिरे सावध तरी मोठेही शत्रूंची हिशेब घरावयास नको म्हणून बंदोबस्त फार बारीकपणे करविला. ”+

महाराजांचा राजकवी कविंद्र परमानन्द यानें आपल्या शिवभारत नामक काव्यात या गडाचा उल्लेख पुढील प्रमाणें केला आहे—

“ अथ घरणिमणिर्विशालशैलं ।

निजमधिरुह्य विलोकनीयशालम् ॥ ”

इ. स. १६७१-७२ मध्ये गडाच्या डागडुगीकरितां पांच हजार रुपये खर्च पडले आहेत. * शिवाजी महाराजांच्या कारकीर्दीत सरंजाम पद्धत अस्तित्वांत नसल्यानें हा गड कोणासही सरंजाम दिलेला नव्हता.)

इ. स. १४७० मध्ये बहामनी बादशहाचा वजीर महमद गवान यानें विशाळगड जिंकल्यानंतर इ. स. १६६० पर्यंत या प्रांताला फारसे महत्त्व नव्हतें. आदिलशाहींत पन्हाळा व कोल्हापूर हीं दोनच केंद्रे या बाजूस होती. परंतु इ. स. १६६० मध्ये शिवाजीमहाराजांनीं हा गड घेतल्यानंतर आणि विशेषतः बाजी प्रभूचा पराक्रम या गडाखालीं झाल्या-नंतर गडाला हळू हळू महत्त्व येऊं लागले आणि त्या शतकाच्या अखेरीस या गडानें अद्भुत कामगिरी बजावल्यानें अत्यंत आणीबाणीच्यावेळीं अखिल मराठी साम्राज्याची यशस्वी राजधानी होण्याचा मान त्याला मिळाला.

इ. स. १६८० मध्ये शिवाजी महाराज कैलासवासी झाल्यानंतर संभाजीमहाराजांना राज्याभिषेक झाला. त्यांच्या कारकिर्दीतील बहुतेक

+ चिटणीस बखर—शिवाजी महाराज पान ६४

* म. इ. सा. खंड ८ पत्र २२.

काळ पन्हाळा, विशाळगड व संगमेश्वर या भागांतच गेला. मोगल सैन्य संभाजीच्या मार्गे लागलें होतें. परंतु (त्यांना विशाळगड हस्तगत झाला नाही. संभाजीमहाराजांचा बराचसा वेळ या किल्ल्यांतच गेला. किल्ल्याचे मजबुतीकरितां दोन दरवाजे व बुरुज त्यांनीं आपल्या कारकीर्दीत बांधले त्यांला पैसा मुबलक म्हणजे दहा लक्षपर्यंत लागला. त्या कामावर कृष्णाजी गोडे व रंगो नारायण असे दोन असामी ठेवले होते.* त्यांचे कारकीर्दीत गडावर नागोजी मोहिते हा हवालदार दहा वर्षेपर्यंत होता.)

इ. स. १६८४ सालीं बहादूरखान रणमस्त आणि औरंगजेबाचा मुलगा सुलतान मुआझिम ऊर्फ बहादूरशहा यांनीं कोंकणांत प्रचंड सैन्यानिशीं स्वारी केली. कोंकण प्रांतावर अत्यंत प्रचंड अशा ज्या थोड्या स्वान्या झाल्या त्यापैकीच ही एक होती. मुसलमानांनीं बहुतेक सारा कोंकण प्रांत जिंकला. औरंगजेबाचा दुसरा मुलगा सुलतान अकबर हा संभाजी महाराजांच्या पक्षाचा होता. त्याचेसह संभाजी महाराजांनीं या किल्ल्याचा आश्रय केला. त्या मोहिमेंत मोगल सैन्य विशाळगडाच्या वाटेस गेलें नाहीं. §

(संभाजी महाराजांचा औरंगजेबानें इ. स. १६८९ मध्ये तुळापुरीं वध केल्यानें स्वराज्यावर मोठेंच संकट प्राप्त झालें. शिवाजी महाराजांनीं प्रयत्नांची पराकाष्ठा करून स्थापन केलेलें राज्य अल्प कालांतच बुडणार अशी धास्ती वाटू लागली. त्या आणीबाणीच्या प्रसंगीं सर्व महाराष्ट्र मोगलांनीं व्यापला असल्यानें राजाराम महाराजांच्या राणीसाहेब व अल्पवयी पुत्र शिवाजी यांचे संरक्षण करण्याची कामगिरी या गडानेंच बजावली आहे.) पन्हाळा किल्ला मोगलांच्या ताब्यांत गेला असल्यानें राजघराण्याला विशाळगडाशिवाय अन्य आधारस्थान नव्हतें; आणि गडानेंहि तितक्याच इमानीपणें त्यांचें संरक्षण केलें. या मुदतींत रामचंद्रपंत अमात्य व परशुरामपंत प्रतिनिधी यांनीं गडावर राहून निराधार बनलेल्या महाराष्ट्राचा राज्यकारभार मोठ्या नेकीनें व धैर्यानें हांकला; याचें प्रत्यंतर इतिहासच देतो.)

* पंत प्रतिनिधी बखर

(संभाजीराजांचा वध झाल्यावेळीं राजाराम महाराज, येसूबाईसाहेब, बालराजा शाहू वगैरे मंडळी रायगडावर होती. त्यांना ही अशुभ वार्ता समजली. त्याचप्रमाणे औरंगजेबाचे सैन्य रायगडाच्या रोखाने चाल करून येत असल्याचेही समजले. त्या समयीं येसूबाईने सांगितले की “ या किल्ल्यावर सर्वत्र राहिल्यास सर्वांनाच एकदम अटकेंत जावे लागेल. पल्ला पोहोचणार नाही. यास्तव राजारामसाहेब व त्यांचा कविला ऐसे काढोन निघोन जावे. सर्वांनीं एकेठाई मोहास पडून राहिल्यास सारी मसलत येथेंच पडून सर्वांनीं सांपडावे ऐसे घडेल ” × याप्रमाणे त्यांनीं निक्षून सांगितल्यावर रायगडावर येसूबाई आणि बालराजे शाहू यांना ठेवून राजाराम महाराज आपल्या कविल्यासह निघून पन्हाळ्यास आले. पन्हाळ्यालाही मोंगलांनीं वेढा घातला तेव्हां ‘ येथे रहाणे ठीक नाही, विकट जागा सह्याद्रिपर्वतातील बांधारियाचे किल्ल्यास जाऊन रहावे ’ असा वेत करून विशाळगडीं आले. त्यासमयीं विशाळगड हा सर्वांत बळकट किल्ला समजला जात होता. समकालीन कवि केशव पंडित याने आपल्या ‘ राजारामचरितम् ’ नामक काव्यांत या प्रसंगाचे वर्णन करताना

“ विशाळगिरिदुर्गहि सांप्रतं विद्यते तव ।

अत्रापि दुर्ग सामग्री परिपूर्णैव भाति मे ॥ ”

(सर्ग २ श्लो. १९)

असा गौरवपर उल्लेख केला आहे. राजाराममहाराजांचे बरोबर तिघी स्त्रिया ताराबाई, राजसबाई व अहिल्याबाई होत्या. झुलपिकारखानाने रायगड सर करून येसूबाई व शाहूराजे यांना बाराशहाकडे नेले; आणि तो राजाराममहाराजांच्या पाठी लागला. संभाजीराजांच्या कारकीर्दीत कत्यां माणसांची व सैन्याची वाताहत झालेली. तशांत आतां मोंगली सैन्य सर्व प्रांतांत फिरू लागले. यामुळे राजाराममहाराजांनीं दक्षिणेंत निघून जाण्याचा वेत केला. आपले कविले विशाळगडावर ठेवून इकडील प्रांताचा कारभार रामचंद्रपंत अमात्य यांचेवर सोंपविला. राजाराममहाराज दक्षिणेंत गेल्यावर मोंगलांनीं

पन्हाळा घेतला, परंतु रामचंद्रपंतांनी विशाळगड हातचा जाऊं दिला नाही. राजाराम महाराज गेल्यावेळीं ताराबाईराणीसाहेब गरोदर होत्या. त्या (शके १६१३ (इ. स. १६९१) मध्ये विशाळगडावर प्रसूत होऊन कोल्हापूरचे पहिले छत्रपती शिवाजी यांचा जन्म झाला.) × त्यावेळीं 'पंतांनी विशाळगडावर ठाणें ठेऊन जवामर्दानें खालीं प्रांतात स्वान्या मारून नेऊन बेजमी करावी कोकणप्रांतही राखावा' § असा प्रकार चालविला. त्यांचे बरोबर परशुराम त्र्यंबक प्रतिनिधी व नारोशंकर हेही होते. त्यांनी गडाच्या आश्रयानें मोगलांस शह देऊन कोल्हापुर प्रांतांत त्यांचा पाय शिरकू न देण्याचा प्रयत्न केला. या मुदतींत रामचंद्रपंत अमात्य गडावर राहून मोगलांच्या हालचालींचें निरीक्षण करून परशुरामपंत यांस निवडक सैन्यानिशीं त्यांचेवर स्वारीस पाठवीत. औरंगजेबाचा मुख्य हेतु विशाळगड घेऊन राजाराम महाराजांचें कबिले हस्तगत करण्याचा असल्यानें तो निरनिराळ्या सरदारांचे हाताखालीं नवीन नवीन सैन्य पाठवून वारंवार हल्ला करीत असे. *)

(रामचंद्रपंत अमात्य हे राजशक १५ पासूनच गडावर अमलदारीं करीत होते. § पुढें राजाराम महाराज जिंजीस गेल्यावर त्यांनी अमात्यपद हणमंत्ये यास दिले म्हणून 'हुकमतपनाह्' असें नवीनपद करून त्याची वस्त्रे विशाळगडीं रामचंद्रपंताकडे पाठवून दिली. + रामचंद्रपंताकडून जे हुकूम येतील ते छत्रपतीनेंही मोडू नयेत इतकी या नवीन किताबाची योग्यता

× करवीरप्रांताचा इतिहास—मोडक—उत्तरार्ध भाग १ पान १७.

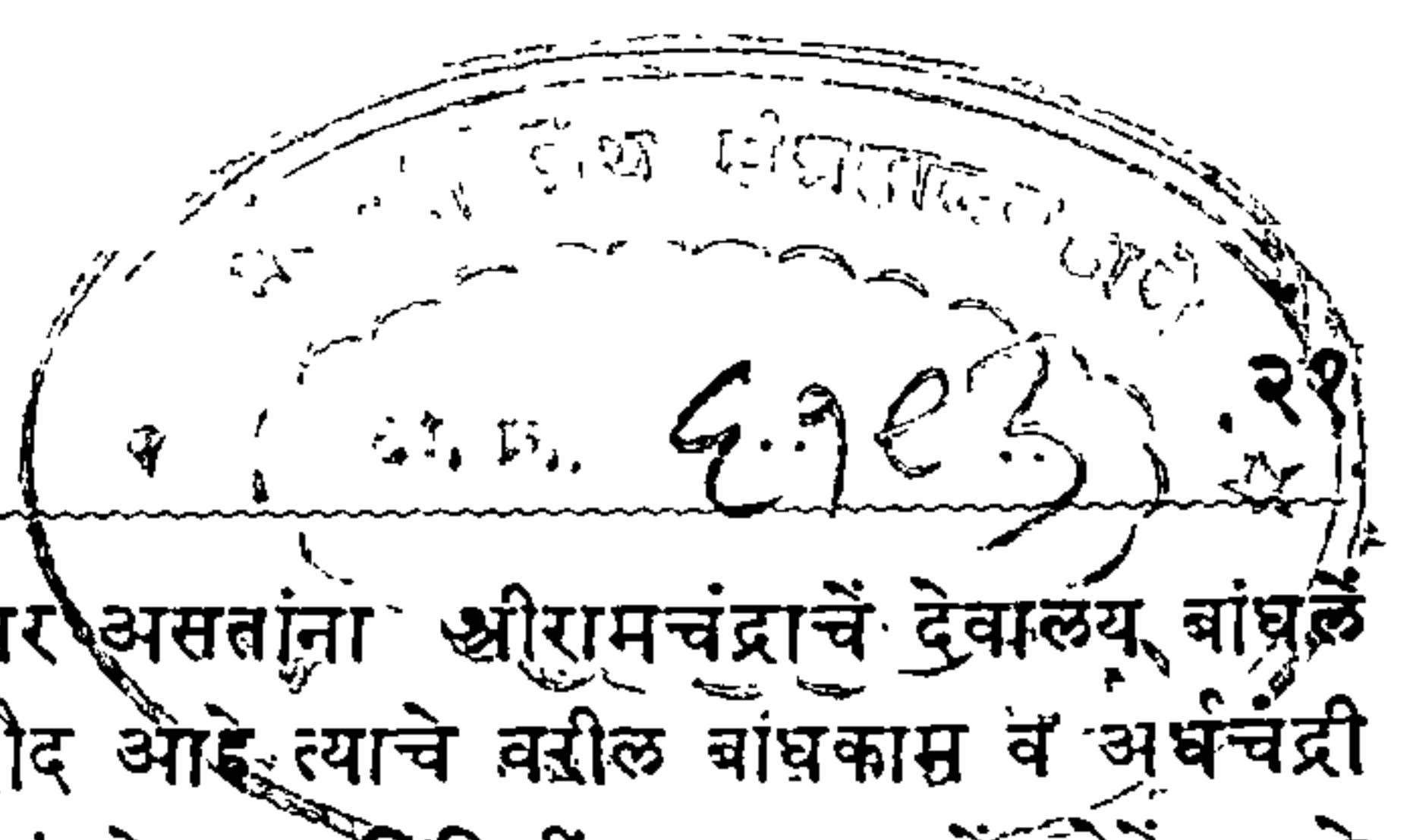
§ राजाराम बखर—चिटणीस पान ३१.

* प्रतिनिधींचें चरित्र—पारसनीस—पान ९.

§ ' विशाळगडावर राजशक १५ यांत राजाराम छत्रपतीकडून रामचंद्र निलकंठ बहुराज अमात्य जिल्हा करून आले आणि वरघाट कोकण अमलाची पैरवी राजाज्ञेवरून करीत होते;—पं. प्रतिनिधी बखर पान ३१

+ भारतवर्ष—किरात पान २०.

किले विशाळगड

होती. रामचंद्रपंतांनी गडावर असतांना श्रीरामचंद्राचें देवालय बांधलें व प्रतिनिधीचे वाड्याजवळ हौद आहे त्याचे वरील बांधकाम व अर्धचंद्री म्हणून विहीर आहे ती असे बांधले. प्रतिनिधीच्या वाड्याचें जोतें आहे तेंही त्यांनीच बांधलें.*)

इतकी व्यवस्था इ. स. १६९२ पर्यंत झाली. पन्हाळा वगैरे किल्ले औरंगजेबानें पूर्वीच घेतले होते. विशाळगड मात्र त्याला अद्याप मिळाला नव्हता. ती काबीज करण्याकरितां पन्हाळा येथें कांहीं फौज त्यानें कायमची ठेऊन दिली होती. विशाळगड त्यावेळीं महाराष्ट्रांतील राज्यव्यवस्थेचें केंद्र होतें. आसपासचा मुलुख मोगलांच्या ताब्यांत गेला होता. त्यामुळें रामचंद्रपंत विशाळगडांत कोंडल्यासारखें झालें होते. म्हणून त्यांनीं परशुरामपंतांचे हाताखालीं सैन्य देऊन पन्हाळ्यावर रवानगी केली व त्यांनींही मोठ्या शौर्यानें विजय संपादिला.

अशारीतीनें एकामागून एक प्रांत काबीज करित ढासळलेल्या मराठी साम्राज्याचा पुनः उत्कर्ष होऊं लागल्याचे पाहून यासर्वांचें मूळ जो विशाळगड किल्ला आणि तेथील मंत्रिमंडळ यांचा समाचार घेण्याचा निश्चय करून औरंगजेबानें आपला मोर्चा तिकडे वळविला. गडावर त्यावेळीं राजाराममहाराजांच्या तिघी स्त्रिया होत्या. त्यांचा बचाव करणें हें अमात्यांचें पहिलें कर्तव्य होतें. कोकणांतील शिके हे महाराजांचे आत असल्यानें त्यांनीं राणीसाहेबास राजापुसास नेलें व तेथून पुढें जिंजीकडे रवाना केलें. याप्रमाणें राजघराण्यांतील मंडळी गडावरून निघून गेल्यानें औरंगजेबानें विशाळगड काबीज करण्याची कल्पना सोडून दिली.

या समयीं म्हणजे इ. स. १६९२ मध्ये मोगल सैन्यानें विशाळगड घेतला व तो पुढें ४५ वर्षे त्यांचे ताब्यांत होता; नंतर गडावरील अधिकाऱ्यांनीं किल्ला परशुरामपंतांना परत दिला. अशी माहिती सातारच्या प्रतिनिधी घराण्याच्या इतिहासांत दिली आहे. (पान ११३) याखेरीज १७०२ सालीं झालेल्या प्रचंड मोहिमेचाहि सविस्तर वृत्तांत त्यांत दिला

* पंत प्रतिनिधी बखर.

पल्हाळा घेतल्या, परंतु रामचंद्रपंतांनी विशाळगड हातचा जाऊ दिला नाही. राजाराम महाराज गेल्यावेळीं ताराबाईराणीसाहेब गरोदर होत्या. त्या (शके १६१३ (इ. स. १६९१) मध्ये विशाळगडावर प्रसूत होऊन कोल्हापूरचे पहिले छत्रपती शिवाजी यांचा जन्म झाला.) × त्यावेळीं 'पंतांनी विशाळगडावर ठाणें ठेऊन जवामदीनें खालीं प्रांतात स्वान्या मारून नेऊन बेजमी करावी कोकणप्रांतही राखावा' § असा प्रकार चालविला. त्यांचे बरोबर परशुराम त्र्यंबक प्रतिनिधी व नारोशंकर हेही होते. त्यांनी गडाच्या आश्रयानें मोगलांस शह देऊन कोल्हापुर प्रांतांत त्यांचा पाय शिरकू न देण्याचा प्रयत्न केला. या मुदतींत रामचंद्रपंत अमात्य गडावर राहून मोगलांच्या हालचालीचें निरीक्षण करून परशुरामपंत यांस निवडक सैन्यानिशीं त्यांचेवर स्वारीस पाठवीत. औरंगजेबाचा मुख्य हेतु विशाळगड घेऊन राजाराम महाराजांचें कबिले हस्तगत करण्याचा असल्यानें तो निरनिराळ्या सरदारांचे हाताखालीं नवीन नवीन सैन्य पाठवून वारंवार हल्ला करीत असे. *)

(रामचंद्रपंत अमात्य हे राजशक १५ पासूनच गडावर अमलदारीं करीत होते. § पुढें राजाराम महाराज जिंजीस गेल्यावर त्यांनीं अमात्यपद हणमंत्ये यास दिले म्हणून 'हुकमतपनाह्' असें नवीनपद करून त्याची वस्त्रे विशाळगडीं रामचंद्रपंताकडे पाठवून दिलीं. + रामचंद्रपंताकडून जे हुकूम येतील ते छत्रपतीनेंही मोडू नयेत इतकी या नवीन किताबाची योग्यता

× करवीरप्रांताचा इतिहास—मोडक—उत्तरार्ध भाग १ पान १७.

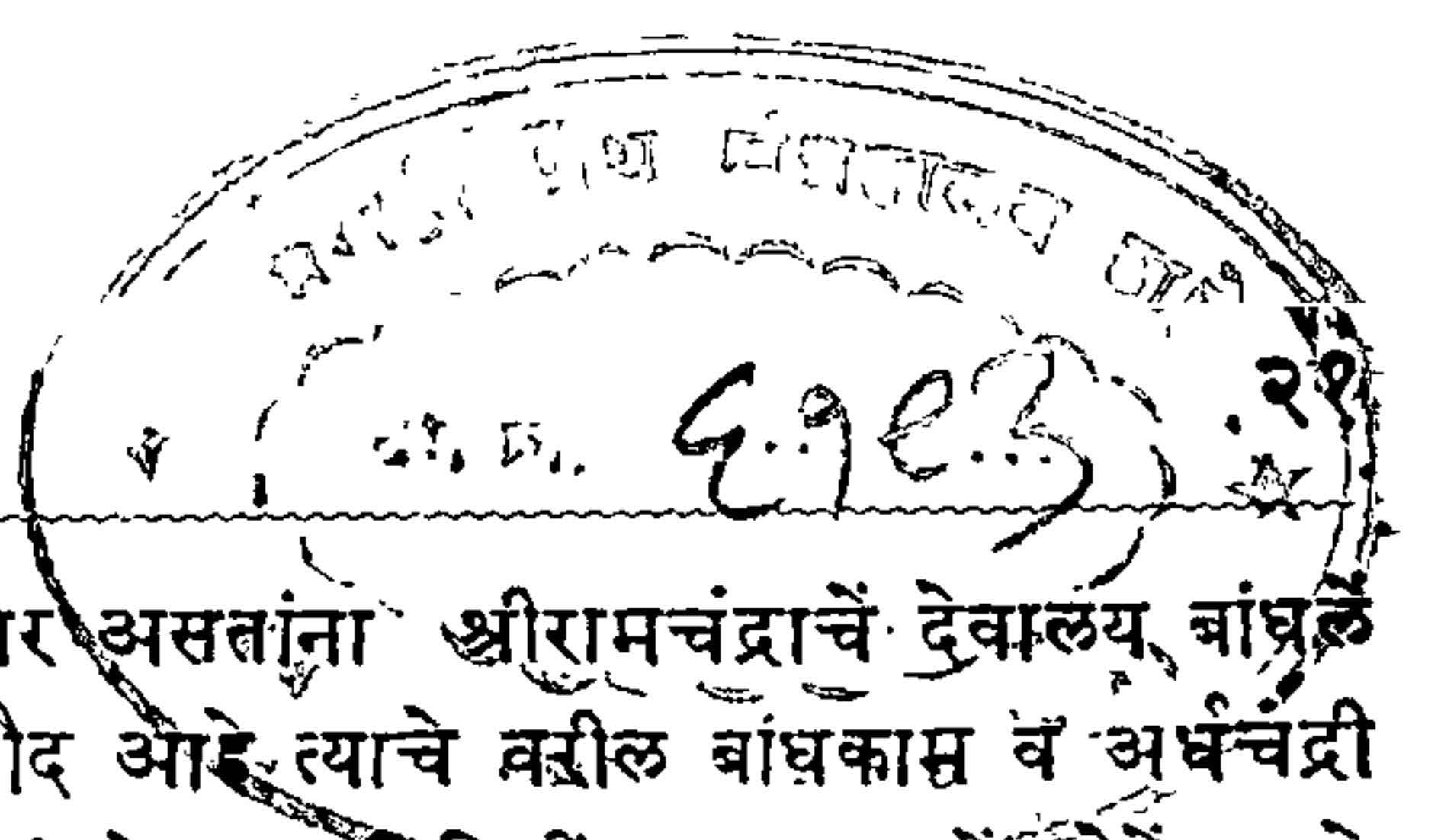
§ राजाराम बखर—चिटणीस पान ३१.

* प्रतिनिधींचे चरित्र—पारसनीस—पान ९.

§ ' विशाळगडावर राजशक १५ यांत राजाराम छत्रपतीकडून रामचंद्र निलकंठ बहुकर अमात्य जिल्हा करून आले आणि वरघाट कोकण अमलाची पैरवी राजाशे-वरून करीत होते;—पं. प्रतिनिधी बखर पान ३१

+ भारतवर्ष—किरात पान २०.

किल्ले विशाळगड

होती. रामचंद्रपंतांनी गडावर असतांना श्रीरामचंद्रांचे देवालय बांधले व प्रतिनिधीचे वाड्याजवळ हौद आहे त्याचे वरील बांधकाम व अर्धचंद्री म्हणून विहीर आहे ती असे बांधले. प्रतिनिधीच्या वाड्याचे जोतें आहे तेंही त्यांनीच बांधले.*)

इतकी व्यवस्था इ. स. १६९२ पर्यंत झाली. पन्हाळा वगैरे किल्ले औरंगजेबाने पूर्वीच घेतले होते. विशाळगड मात्र त्याला अद्याप मिळाला नव्हता. ती काबीज करण्याकरितां पन्हाळा येथे कांहीं फौज त्याने कायमची ठेऊन दिली होती. विशाळगड त्यावेळीं महाराष्ट्रांतील राज्यव्यवस्थेचे केंद्र होते. आसपासचा मुलुख मोगलांच्या ताब्यांत गेला होता. त्यामुळे रामचंद्रपंत विशाळगडांत कोंडल्यासारखे झाले होते. म्हणून त्यांनी परशुरामपंतांचे हाताखाली सैन्य देऊन पन्हाळ्यावर रवानगी केली व त्यांनीही मोठ्या शौर्याने विजय संपादिला.

अशारीतीने एकामागून एक प्रांत काबीज करित ढासळलेल्या मराठी साम्राज्याचा पुनः उत्कर्ष होऊं लागल्याचे पाहून यासर्वांचे मूळ जो विशाळगड किल्ला आणि तेथील मंत्रिमंडळ यांचा समाचार घेण्याचा निश्चय करून औरंगजेबाने आपला मोर्चा तिकडे वळविला. गडावर त्यावेळीं राजाराममहाराजांच्या तिघी स्त्रिया होत्या. त्यांचा बचाव करणे हे अमात्यांचे पहिले कर्तव्य होते. कोकणांतील शिके हे महाराजांचे आत असल्याने त्यांनी राणीसाहेबास राजापुसास नेले व तेथून पुढे जिंजीकडे रवाना केले. याप्रमाणे राजघराण्यांतील मंडळी गडावरून निघून गेल्याने औरंगजेबाने विशाळगड काबीज करण्याची कल्पना सोडून दिली.

या समयी म्हणजे इ. स. १६९२ मध्ये मोगल सैन्याने विशाळगड घेतला व तो पुढे ४५ वर्षे त्यांचे ताब्यांत होता; नंतर गडावरील अधिकाऱ्यांनी किल्ला परशुरामपंतांना परत दिला. अशी माहिती सातारच्या प्रतिनिधी घराण्याच्या इतिहासांत दिली आहे. (पान ११३) याखेरीज १७०२ साली झालेल्या प्रचंड मोहिमेचाहि सविस्तर वृत्तांत त्यांत दिला

* पंत प्रतिनिधी बखर.

आहे. परंतु १६९२ मधील मोहिमेची हकीकत विश्वसनीय वाटत नाही. उपलब्ध असलेल्या साधनांत या मोहिमेचा कोठेंच उल्लेख नाही. सदर इतिहासांत ही हकीकत पंतप्रतिनिधी बखरीवरून दिली आहे. पंतप्रतिनिधी बखरींत औरंगजेबाच्या स्वारीची एकच मोहीम दिली असून ती राजाराममहाराज जिंजीस जाण्याच्या वेळची आहे. परंतु १७०२ साली झालेली मोहीम इतिहासप्रसिद्ध असून त्या कालच्या कोणत्याही इतिहासांत तिचा उल्लेख आढळून येतो. यामुळे पंतप्रतिनिधी बखरींत जी एकच मोहीम वर्णिलेली आहे त्यांत कालाचा थोडासा विपर्यास झाला असला तरी ती १७०२ सालचीच मोहीम होती असे म्हणणे क्रमप्राप्त आहे. त्याचप्रमाणे पहिल्या मोहिमेच्या हकीकतींत औरंगजेबाच्या अमलदारांनी इ. स. १६९७ च्या सुमारास गड परशुरामपंताना परत दिल्यावर पंतांनी सरदेसाई यांना घामापूर व मोर्डे, शामजी रंगनाथ यांस वरवली आणि कृष्णाजी भास्कर पंडित यास कलबस्ते ही गांवे इनाम दिल्याचा उल्लेख आहे. (पान १२६). परंतु मोर्डे व कलबस्ते या गांवाच्या सनदा हल्ली उपलब्ध झाल्या असून त्या मावळंगकर सरदेसाई घराण्याचे इतिहासांत ले. ८ व २६६ यांस प्रसिद्ध केल्या आहेत. त्या इ. स. १७०६ व १७१२ या सालच्या आहेत. यावरून ही इनामे १६९६ मध्ये दिली असल्याचे दिसत नाही. याचे उलट १७०६ मध्ये विशाळगड परत मिळाल्यावर केवळ सरदेसाई, ओर्पे वगैरे घराण्याला दिलेली कितीतरी इनामपत्रे हल्ली प्रसिद्ध आहेत; त्याप्रमाणे १६९६ चे एकही इनामपत्र पुढे येत नाही. तसेच त्या कालचीं पत्रे वगैरे जी प्रसिद्ध झाली आहेत त्यांपैकी एकांतहि या मोहीमेचा उल्लेख आढळून येत नसल्याने १६९२ मध्ये औरंगजेबाने विशाळगड किल्ला काबीज केला नाही हे स्पष्ट दिसते.

५ इ. स. १६९२-९३ मध्ये जंजिन्याच्या हवशी लोकांनी विशाळगड काबीज करण्याचे हेतूने वेढा देण्याचा प्रयत्न केला. परंतु तो साधला नाही. तेव्हा गजापुराचे बाजूने गडावर हल्ला करावा या हेतूने देवडे गांवाकडून गजापुराकडे माचीसारखी खडी वाट आहे त्या वाटेने येऊन

गजापूरनजीक एका डोंगरावर त्यांनी तळ दिला. परंतु गडावर हल्ला करण्याचा त्यांचा बेत सिद्धीस गेला नाही. त्या डोंगरास हल्लींदेखील 'हब-शाची खडी' असें म्हणतात. यानंतर ढोरबयाचे पादेनें हबशी लोक परत कोंकणांत गेले.

यापुढील ४१५ वर्षे मोठ्या घामधुमीची गेली. महाराष्ट्राचा एक घनी बादशहाच्या अटकेंत आणि एक वनवासांत जिंजीला ! अशा परिस्थितींत मराठी सैन्य आणि मोगल सैन्य दोघेही एकमेकावर प्रसंग सांपडेल तसे हल्ले करीत होते. मोगलांनीं एखादाप्रांत जिंकावा, व दुसरीकडे वळावे तों मराठ्यांनीं झडप घालून तो पुनः काबीज करावा असा प्रकार चालला होता. रामचंद्रपंत अमात्य आणि परशुरामपंत प्रतिनिधी यांनीं विशाळगडावर राहून मोठ्या घैर्यानें या आपत्तीला तोंड दिलें आणि स्वराज्याची ज्योत जागती ठेवली. मराठ्यांच्या गनिमी काव्यापुढें औरंगजेब त्रासून गेला. मराठी राज्य एकदम पूर्ण असें त्याला काबीज करतांच येईना. शेवटीं मराठ्यांचा घनी काबीज केल्याशिवाय त्यांचा प्रदेश आपणास हस्तगत होणार नाही अशी खात्री वाटून बादशहानें जिंजीवरील वेढा जास्त नेटानें लढविण्यास हुकूम दिला. ही हकीकत रामचंद्रपंत, परशुरामपंत वगैरे कार्यकर्त्यांना समजली. त्यावेळीं बराचसा मुलूख त्यांनीं हस्तगत केला होता. यामुळें राजाराम छत्रपतींनीं आतां इकडे येणें इष्ट आहे असें वाटल्यानें त्यांनीं राजाराम छत्रपतीस त्याप्रमाणें कळविलें. महाराज युक्तीनें वेढ्यांतून निसटले आणि देशीं येण्यास निघाले. 'येतेवेळीं त्यांनीं दोन टोळ्या केल्या. घनसिंगराव जाधवराव सेनापति एका टोळींत, संताजीराव घोरपडे ममलकतमदार वगैरे मंडळी आपल्या टोळींत घेऊन निघाले. मोंगलाची फौज मागें लागली असता लढाई होत होत खासा स्वारी विशाळडास येऊन पोहोचली. (जानेवारी १६९८) सेनापति यांच्या मागें मोगली फौज कांहीं लागली. त्यास लढाई देत घनगिरीचे आश्रयास येऊन, तेथें राहून मोगलाई फौजेचा पराभव करून तेही देशीं विशाळगडास आले. मागाहून शिकें मोहिते यांनीं महाराजांचे कुटुंब, उभयता पुत्र व नाटकशाळा वगैरे विशाळगड

मुक्कामीं पोहोचूजे कैले' (राजाराम बखर-चिटणीस) याप्रमाणें आठ वर्षें छत्रपतींनीं वनवासांत काढून परत विशाळगडीं येऊन राज्यसूत्रें हातीं घेतलीं. त्यानंतर १६९९ मध्यें राजाराममहाराजांचे पूर्वींचे प्रतिनिधी तिमाजीपंत हनमंते मोंगलाच्या तडाक्यांतून मोठ्या युक्तीनें सुटून विशाळगडावर महाराजांचे भेटीस आले व तेथेंच त्यांना पुनः प्रतिनिधीपदाची प्राप्ती झाली.×

यानंतर राजकारणाच्या सोयीकरितां राजाराममहाराज सातान्यांस गेले, परंतु त्यांनीं विशाळगडावरील ठाणें हालविलें नाहीं. ताराबाई-राणीसाहेब वगैरे मंडळी गडावरच रहात होती. राजाराम छत्रपतींनीं गडाची पुष्कळच दुरुस्ती केली. त्यांनीं “ तेथें कोठ्या व पागा बारा हजार घोडा रहाण्याजोगी बांधून छावणीही विशाळगडावर होत होती. ” §

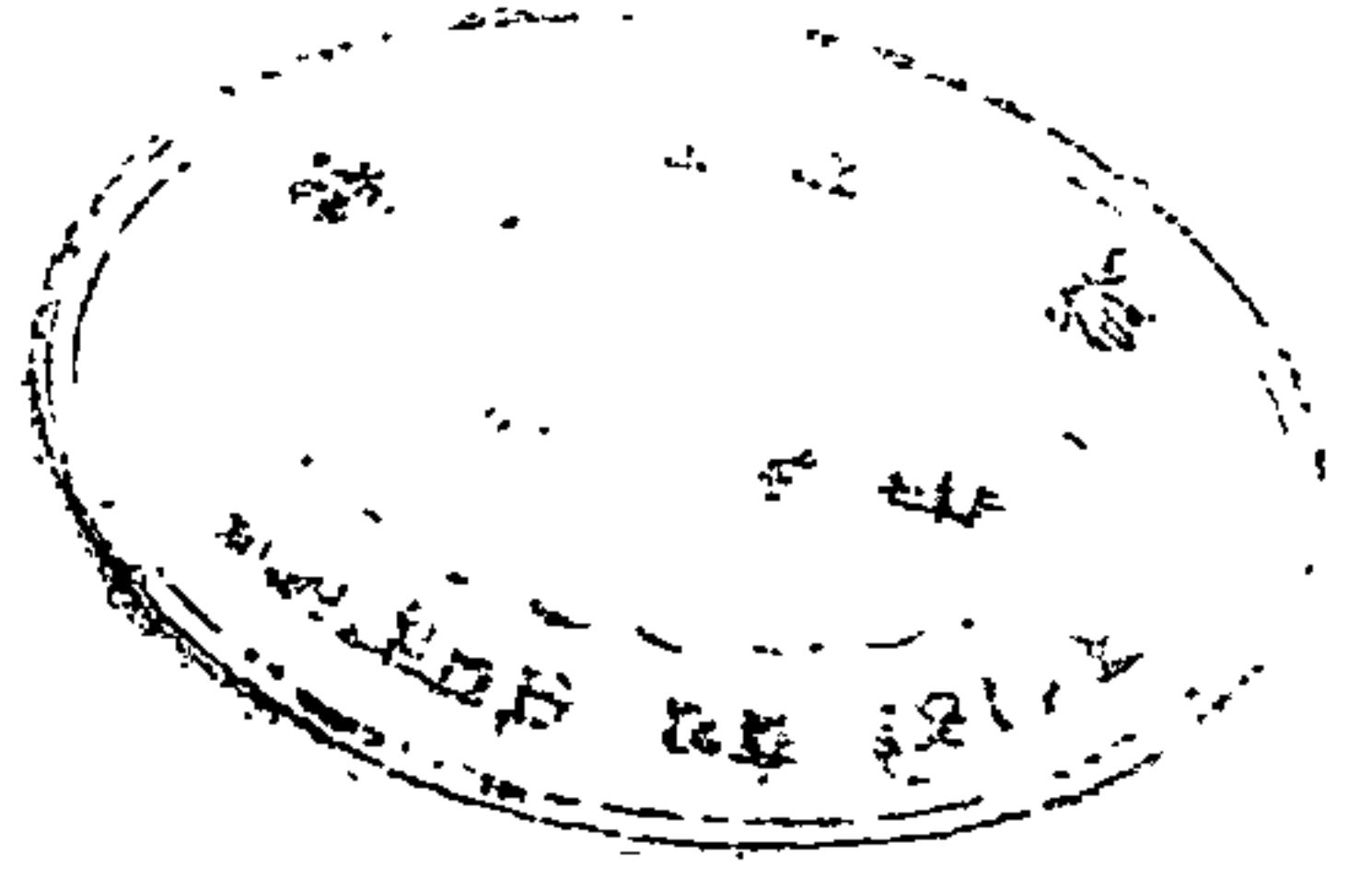
(राजाराममहाराजांचा काल सिंहगडावर राज्या. शके २६ प्रमाथिनाम संवत्सरे फाल्गुन वा। ८ शके १६२१ रोजीं (ता. २ मार्च सन १७००) झाला. त्यावेळीं अहिल्याबाई अंबिकाबाई राणीसाहेब विशाळगडावर होत्या. त्यांना हें वर्तमान ता. ५।३।१७०० रोजीं समजतांच त्या गडावर सती गेल्या. त्या समयीं घडलेली एक विलक्षण गोष्ट मल्हार रामराव चिटणीस यानीं आपल्या बखरींत लिहीली आहे.)

“ हें वर्तमान विशाळगडी कळलें, त्या समयीं चार सहा घटका दिवस होता. अंबिकाबाईस समजल्याबरोबर त्या वाड्यांतून निघून सदरेस आल्या. हवालदार इत्यादिकांनीं मुजरा करून ते श्रमी झाले. तेव्हां बाई बोलल्या कीं, “ हा मृत्युलोक आहे. श्रमी कां होता ? आम्हीं सहगमन करणार. साहित्य करावें !! ” यावरून सरनोबत बोलला कीं, “ महाराज असतां वाड्याबाहेर निघता येत नव्हते. हल्ली या मिषें लोक पहावेत अशी इच्छा झाली. ”

हें ऐकतांच “ ज्यांचे दैवीं माझे सतीचे जाणे पहाणें असेल ते पहा-

× प्रतिनिधींचे चरित्र-पारसनीस-पान १४.

§ पंतप्रतिनिधी बखर, Bombay Gazatteer-Kolhapur.

विशालगड.

घोडखिंड.

विशालगड

श्रीमंत पंत प्रतिनिधी यांचा वाडा.

भूपाल तळे.

मुक्कामी पोहोचते केले' (राजाराम बखर-चिटणीस) याप्रमाणे आठ वर्षे छत्रपतींनी वनवासांत काढून परत विशाळगडीं येऊन राज्यसूत्रे हातीं घेतलीं. त्यानंतर १६९९ मध्ये राजाराममहाराजांचे पूर्वीचे प्रतिनिधी तिमाजीपंत हनमंते मोंगलाच्या तडाक्यांतून मोठ्या युक्तीने सुटून विशाळगडावर महाराजांचे भेटीस आले व तेथेंच त्यांना पुनः प्रतिनिधीपदाची प्राप्ती झाली.×

यानंतर राजकारणाच्या सोयीकरितां राजाराममहाराज सातान्यांस गेले. परंतु त्यांनीं विशाळगडावरील ठाणे हालविलें नाहीं. ताराबाई-राणीसाहेब वगैरे मंडळी गडावरच रहात होती. राजाराम छत्रपतींनीं गडाची पुष्कळच दुरुस्ती केली. त्यांनीं “ तेथें कोठ्या व पागा बारा हजार घोडा रहाण्याजोगी बांधून छावणीही विशाळगडावर होत होती. ” §

(राजाराममहाराजांचा काल सिंहगडावर राज्या. शके २६ प्रमाथिनाम संवत्सरे फाल्गुन वा। ८ शके १६२१ रोजीं (ता. २ मार्च सन १७००) झाला. त्यावेळीं अहिल्याबाई अंबिकाबाई राणीसाहेब विशाळगडावर होत्या. त्यांना हें वर्तमान ता. ५।३।१७०० रोजीं समजतांच त्या गडावर सती गेल्या. त्या समयीं घडलेली एक विलक्षण गोष्ट मल्हार रामराव चिटणीस यानीं आपल्या बखरींत लिहीली आहे.)

“ हें वर्तमान विशाळगडी कळलें, त्या समयीं चार सहा घटका दिवस होता. अंबिकाबाईस समजल्याबरोबर त्या वाड्यांतून निघून सदरेस आल्या. हवालदार इत्यादिकांनीं मुजरा करून ते श्रमी झाले. तेव्हां बाई बोलल्या कीं, “ हा मृत्युलोक आहे. श्रमीं कां होता ? आम्हीं सहगमन करणार. साहित्य करावें !! ” यावरून सरनोबत बोलला कीं, “ महाराज असतां वाड्याबाहेर निघता येत नव्हते. हल्ली या मिषें लोक पहावेत अशी इच्छा झाली. ”

हें ऐकतांच “ ज्यांचे दैवीं माझे सतीचे जाणे पहाणें असेल ते पहा-

× प्रतिनिधींचे चरित्र-पारसनीस-पान १४.

§ पंतप्रतिनिधी बखर, Bombay Gazetteer-Kolhapur.

तील ” अशीं अक्षरें निघताच यांचे डोळें अंध झाले. त्या काळीं सरनो-
बत घाबरा होऊन पायावर डोई ठेवली. “ महाराज, मी चुकलो. मज-
वर क्षमा करावी. ” असें म्हटल्यावरून हंसून बोलल्या कीं “ सती जाण्याचे
पहावे ” म्हणताच दिसूं लागले. हा चमत्कार सर्वांनीं पाहून विनंति केली
कीं, “ महाराजांचा काळ सिंहगडी झाला, आज तिसरा दिवस. तेव्हां
सहगमन कशास करावे ” ? तेव्हां उत्तर केले. “ आपल्यास कळले तोच
दिवस मुख्य. तुम्ही कोणी संशय न धरतां साहित्य लवकर करा, अनमान
कराल तर तुम्हास महाराजांच्या पायाची शपथ. ” तेव्हां हवालदार =
यानीं विनंति केली, “ दिवस थोडा राहिला, मलकापुराहून साहित्य येणे,
रात्र होईल. गलबलीचे दिवस, किल्ल्याचे काम, येविशी आज्ञा व्हावी. ”
“ स्वार पाठवून जलदीनें सामान आणवावे, मी सहगमन केल्यावांचून सूर्य
अस्तास जाणार नाही ” तेव्हां एकमेकाकडे पाहूं लागले. “ तुम्ही खोटे
मानूं नका ” (असें सांगून) सदरेची सावली पडली होती, त्या सावली-
जवळ किंचित् मातीचा ढीग करवून त्यावर पळसाचे पान रोविले;
आणि “ त्यास ओलांडून सावली जाणार नाही ” असें म्हटल्यावरून
हवालदारानें विनंति केली कीं “ आज्ञेप्रमाणें स्वार रवाना करतो. अस्त-
मान झाल्यास दरवाजे लावीन. साहेबी रागे भरूं नये ” “ नाही ” असें
उत्तर केल्यावर स्वारांमागें स्वार ठेऊन स्वारांची डाक लावली. पळसाचे
पानावरून सावली गेली नाही. मलकापुराहून साहित्य येऊन महाराजांच्या
पागोट्याबरोबर बाईंनीं सहगमन केले. स्नानविधी सर्वत्र करीत तोपर्यंत
प्रकाश दिसतच होता. सर्वत्र सदरेस आल्यानंतर चार तास रात्र झाली.
अंधःकार दिसूं लागला. हे पाहून सर्वत्रांस आश्चर्य वाटले. “ सतीचा
प्रताप ” असे सर्वत्र म्हणूं लागले. पंतानीं विशाळगडीं दानधर्म बहुत
करविला. ” पुढें सती गेल्याठिकाणीं बुवासाहेब महाराजांनीं वृंदावन बांधून
खर्चाची नेमणूक करून दिली.

हे वृंदावन नादुरुस्त होऊन पडले होतें त्याठिकाणीं इ. स. १९४०
मध्ये कै. श्रीराजाराम छत्रपती करवीरकर यांनीं जीर्णोद्धार करून नवीन

टुमदार छत्री बांधविली आहे. त्या पुण्यशील सतीच्या पतिभक्तीची साक्ष गडावरील समाधी सर्वांना देत आहे.

राजाराम महाराजांचे कारकिर्दीत शाहूराजापर्यंत गडावर हवालदार झाले त्यांची नावे :—

- १ त्रिंबकजी इंगळे—तीन वर्षे.
- १ संताजी काटे—नऊ वर्षे.
- १ खंडोजी करंजकर—तीन महिने.
- १ उमाजी गायकवाड—सहा महिने.
- १ शामाजी रंगनाथ ओपे—सहा वर्षे.
- १ विठोजी निंबाळकर—सहा महिने.
- १ मानजी दळवी—दोन महिने.

याप्रमाणे गडावर हवालदार झाले. ×

(राजामहाराजांच्या मृत्यूनंतर मोगलसैन्याने सातान्यास वेढा घालून तो काबीज केला. यामुळे परशुरामपंत पन्हाळ्यास जाऊन नंतर विशाळगडास गेले, ताराबाई व राजसबाई पुत्रासह तेथे गेल्या होत्याच. शंकराजी नारायण, धनाजी जाधव ही मंडळीही मागाहून तेथे आली. सर्वांच्या वाटाघाटी होऊन राजारामाचे वडील पुत्र आणि करवीरचे पहिले अधिपति शिवछत्रपति (दुसरे शिवाजी) यांना शके १६२२ राजशकर ७ (इ. स. १७००-०१) मध्ये विशाळगडावर राज्याभिषेक करून महाराष्ट्रांत त्यांच्या नांवाची ग्वाही फिरविणेत आली.*)

नंतर लवकरच बूधकर घाटगे यांच्या कन्येशी त्यांचा विवाहही करण्यांत आला. या सर्व गोष्टी विशाळगडावर परशुरामपंत प्रतिनिधी आणि

× पंत प्रतिनिधी बखर पान ४२.

* चिटणीस आपल्या बखरींत राज्याभिषेक पन्हाळ्यावर झाल्याचे लिहितात. परंतु पारसनीस आपल्या प्रतिनिधींच्या चरित्रांत राज्याभिषेक विशाळगडावर झाला असे लिहितात. सा. प्र. घ. इतिहासांत याच मताला दुजोरा देण्यांत आला आहे; आणि अमात्य बावडेकर—बखर भारतवर्ष पान ५ वरही हेच नमूद केलेले आहे.

शंकराजी नारायण यांच्या सह्याने ताराबाई राणीसाहेबानीं १७०१ पर्यंत उरकून घेतल्या. छत्रपती दुसरे शिवाजीचे त्यावेळीं १०।१२ वर्षांचे वय होतें.

मोगल सैन्याने मराठ्यांचा पाठपुरावा सारखा चालू ठेवला होताच. अखेर विशाळगड काबीज करण्याचे हेतुने १७०१ च्या पावसाळ्यापूर्वी पन्हाळा घेऊन पावसाळ्यांत पांचगांव येथे छावणी केली. वर्षाकाल संपताच औरंगजेब बादशहाची स्वारी बेदरबख्त, महमद अमीनखान, फत्ते उल्लाखान वगैरे मोठमोठ्या सरदारांसह आणि आपल्या प्रचंड फौजेसह विशाळगडावर मोहिम करण्याकरितां ता. १३ नोवेंबर सन १७०१ रोजी निघाली. या स्वारीचे वर्णन इटालियन प्रवासी मनूची, खाफिखान, ग्रॅंटडफ वगैरे बहुतेक प्राचीन इतिहासकारांनीं आणि बखरकारांनीं मोठ्या बहारीने दिले आहे. त्यावरून औरंगजेबाच्या सर्व स्वान्यांत ही किती महत्वाची समजली जात होती याची खात्री होईल प्रवासी इतिहासकार मनूची हा स्वतःच औरंगजेबाच्या स्वारींत असल्याने त्याने दिलेली हकीकत बरीच विश्वसनीय मानणे भाग आहे..

मोगल सैन्य मोहिमेवर निघाल्यानंतर वळवाचे पावसाने मधून मधून झोड उठवून दिल्यामुळे रस्त्याने त्याला अतिशय त्रास झाला. पन्हाळ्यास पोहोचल्यावर मराठ्यांना त्या रस्त्याने विशाळगडाकडे जाता येऊ नये म्हणून राजपुत्र बेदरबख्त यास फौजेसुद्धां तेथे ठेवले आणि आपण आंबाघाटाकडे कूच केले. पन्हाळ्यापासून आंबाघाट दोन दिवसांच्या वाटेवर असून बादशहास तेथे पोहोचण्यास बारा दिवस लागले यावरून बादशहाबरोबर केवढा प्रचंड सरंजाम होता याची कल्पना येईल. आंबाघाटावर पोहोचल्यानंतर त्या रस्त्याने गडावरील फौजेस कुमक मिळू नये व त्यांचे दळणवळण तोडून टाकावे म्हणून त्याने महमद अमीनखान या सरदाराला फौजेसह तेथे ठेवले. मराठ्यांचे दळणवळण बंद पाडून लमाण, वजारी वगैरे लोकांकडून बादशाही फौजेत रसद पोहोचविण्याचीहि कामगिरी त्याचेवर सोपविली. हे दोन्ही मार्ग याप्रमाणे बंद करून बादशहाची स्वारी स्वतः मोठे सैन्य घेऊन विशाळ-

दुमदार छत्री बांधविली आहे. त्या पुण्यशील सतीच्या पतिभक्तीची साक्ष गडावरील समार्धी सर्वांना देत आहे.

राजाराम महाराजांचे कारकिर्दीत शाहूराजापर्यंत गडावर हवालदार झाले त्यांची नावे :—

- १ त्रिंबकजी इंगळे—तीन वर्षे.
- १ संताजी काटे—नऊ वर्षे.
- १ खंडोजी करंजकर—तीन महिने.
- १ उमाजी गायकवाड—सहा महिने.
- १ शामाजी रंगनाथ ओपे—सहा वर्षे.
- १ विठोजी निंबाळकर—सहा महिने.
- १ मानजी दळवी—दोन महिने.

याप्रमाणे गडावर हवालदार झाले. X

(राजामहाराजांच्या मृत्यूनंतर मोगलसैन्याने सातान्यास वेढा घालून तो काबीज केला. यामुळे परशुरामपंत पन्हाळ्यास जाऊन नंतर विशाळगडास गेले. ताराबाई व राजसबाई पुत्रासह तेथे गेल्या होत्याच. शंकराजी नारायण, घनाजी जाधव ही मंडळीही मागाहून तेथे आली. सर्वांच्या वाटाघाटी होऊन राजारामाचे वडील पुत्र आणि करवीरचे पहिले अधिपति शिवछत्रपति (दुसरे शिवाजी) यांना शके १६२२ राजशकर ७ (इ. स. १७००-०१) मध्ये विशाळगडावर राज्याभिषेक करून महाराष्ट्रांत त्यांच्या नांवाची ग्वाही फिरविणेत आली. #)

नंतर लवकरच बूधकर घाटगे यांच्या कन्येशी त्यांचा विवाहही करण्यांत आला. या सर्व गोष्टी विशाळगडावर परशुरामपंत प्रतिनिधी आणि

X पंत प्रतिनिधी बखर पान ४२.

* चिटणीस आपल्या बखरींत राज्याभिषेक पन्हाळ्यावर झाल्याचे लिहितात. परंतु पारसनीस आपल्या प्रतिनिधींच्या चरित्रांत राज्याभिषेक विशाळगडावर झाला असे लिहितात. सा. प्र. घ. इतिहासांत याच मताला दुजोरा देण्यांत आला आहे; आणि अमात्य बावडेकर—बखर भारतवर्ष पान ५ वरही हेच नमूद केलेले आहे.

शंकराजी नारायण यांच्या सल्ल्याने ताराबाई राणीसाहेबानीं १७०१ पर्यंत उरकून घेतल्या. छत्रपती दुसरे शिवाजीचे त्यावेळीं १०।१२ वर्षांचें वय होतें.

मोगल सैन्यानें मराठ्यांचा पाठपुरावा सारखा चालू ठेवला होताच. अखेर विशाळगड काबीज करण्याचे हेतुनें १७०१ च्या पावसाळ्यापूर्वी पन्हाळा घेऊन पावसाळ्यांत पांचगांव येथें छावणी केली. वर्षाकाल संपताच औरंगजेब बादशहाची स्वारी बेदरबख्त, महमद अमीनखान, फत्ते उल्लाखान वगैरे मोठमोठ्या सरदारांसह आणि आपल्या प्रचंड फौजेसह विशाळगडावर मोहिम करण्याकरितां ता. १३ नोवेंबर सन १७०१ रोजी निघाली. या स्वारीचे वर्णन इटालियन प्रवासी मनूची, खाफिखान, ग्रॅंटडफ वगैरे बहुतेक प्राचीन इतिहासकारांनीं आणि बखरकारांनीं मोठ्या बहारीनें दिलें आहे. त्यावरून औरंगजेबाच्या सर्व स्वाऱ्यांत ही किती महत्वाची समजली जात होती याची खात्री होईल प्रवासी इतिहासकार मनूची हा स्वतःच औरंगजेबाच्या स्वारींत असल्यानें त्यानें दिलेली हकीकत बरीच विश्वसनीय मानणें भाग आहे..

मोगल सैन्य मोहिमेवर निघाल्यानंतर वळवाचें पावसानें मधून मधून झोड उठवून दिल्यामुळें रस्त्यानें त्याला अतिशय त्रास झाला. पन्हाळ्यास पोहोचल्यावर मराठ्यांना त्या रस्त्यानें विशाळगडाकडे जाता येऊं नये म्हणून राजपुत्र बेदरबख्त यास फौजेसुद्धां तेथें ठेवलें आणि आपण आंबाघाटाकडे कूच केलें. पन्हाळ्यापासून आंबाघाट दोन दिवसांच्या वाटेवर असून बादशहास तेथें पोहोचण्यास बारा दिवस लागले यावरून बादशहाबरोबर केवढा प्रचंड सरंजाम होता याची कल्पना येईल. आंबाघाटावर पोहोचल्यानंतर त्या रस्त्यानें गडावरील फौजेस कुमक मिळूं नये व त्यांचे दळणवळण तोडून टाकावें म्हणून त्यानें महमद अमीनखान या सरदाराला फौजेसह तेथें ठेवलें. मराठ्यांचे दळणवळण बंद पाडून लमाण, वजारी वगैरे लोकांकडून बादशाही फौजेत रसद पोहोचविण्याचीहि कामगिरी त्याचेवर सोपविली. हें दोन्ही मार्ग याप्रमाणें बंद करून बादशहाची स्वारी स्वतः मोठें सैन्य घेऊन विशाळ-

गडाखालीं दोन तीन मैलांवर ता. २७ डिसेंबर सन १७०१ रोजीं येऊन दाखल झाली आणि गजापूरनजीकच्या विस्तृत माळावर आपली छावणी उभारली. तें ठिकाण अद्यापही 'बादशहाचा माळ' या नांवानें वाखाणलें जातें. पांचगांवाहून निघाल्यापासून गडास पोहोंचण्यास औरंगजेबाच्या सैन्यास जवळ जवळ दीड महिना लागला. येथें येऊन पोहोंचल्यानंतर गडाला वेढा घालण्याचें काम त्यानें लागलीच सुरू केलें. इ. स. १७०२ च्या जानेवारी महिन्यापासून विशाळगडाच्या वेढ्याला आरंभ झाला. यावेळीं ताराबाई व बालराजा शिवाजी यांच्या स्वान्या प्रतापगडावर होत्या. ५

गडाला वेढा पडणार याचा अगोदरच अंदाज होता यामुळें गड लढविण्याची कामगिरी परशुरामपंत प्रतिनिधी यांचेवर सोपविण्यांत आली होती § तेथील फौजेचे सेनापतीत्वही त्यांचेकडेच होते. त्यांनीं मान्याच्या सर्व जागा रोखून ठेऊन त्या ठिकाणीं चौकी पहाण्याचा उत्तम बंदोबस्त केला. किल्ल्यांतील लोकांना पुष्कळ दिवस पुरेल अशी धान्याची व दारू गोळ्याची बेगमी केली; आणि वेळोवेळीं आणखीही येऊन पोहोचावी अशी तजवीज करून ठेवली. गडावर येतांना वाटेंत पन्हाळा, मलकापूर, आंबा या ठिकाणीं ठाणीं बसवून बादशहानें नाकेबंदी केली होती. परंतु मराठी सैन्याच्या टोळ्या त्यांना त्रास देऊन बेजार करीत. शत्रूची रसद परभारे लुटून गडावर पाठवीत. सातारा, कराड वगैरे प्रांतांतून देशावरून व राजापुराकडून अणस्कराघाटानें गडावरील शिबंदीला सर्व तन्हेची मदत पोहोंचत असे. या कामीं तुको मल्हार, लिंगो माने, बाळा घाटगे, शहाजी निंबाळकर, प्रतापराव मोरे, संताजी पांढरे वगैरे सरदार मंडळींनीं चांगलीच मदत केली. दादाजीशेट वायकूळ यास या कामगिरीबद्दल इनामें देण्यांत आली. त्यापैकीं विशाळगड जहागिरींत मौजे तळवडे हें गांव त्यांचे वंशजाकडे अद्याप चालत आहे. यानें राजापूरच्या रस्त्यानें दारूगोळा आणि धान्य याचा पुरवठा केला.

५ ऐ. पत्रें, यादी वगैरे भारतवर्ष पान ५१.

§ म. इ. सा. खं. २ पा. २०

पन्हाळ्यावर बेदरबख्त फौजेसह होता. तेथे थोड्याच दिवसांनी मराठ्यांनी त्याचेवर जोराचा हल्ला केला. यावेळीं राजपुत्राबरोबर बारा-हजार फौज होती. पण त्या सर्वांचा त्यांनी पार धुव्वा उडवून दिला. या हल्ल्यांत त्याचे बावीस अमलदार ठार होऊन स्वतः राजपुत्र मोठ्या कष्टाने घोड्यावर बसून बादशहाच्या छावणीत येऊन पोहोचला. संताजी पांढरे याने मलकापुरांत बसविलेले ठाणे लुटून फस्त केले. +

गडावरील हल्ल्यांत बादशहाचा बजीर असदखान याने फार मेहनत घेतली. त्याचप्रमाणे फत्तेखान याने चढाई करून जाण्यांत आणि किल्ल्यावर वारंवार हल्ले करण्यांत मोठे शौर्य दाखविले. तसेंच फत्तेउल्लाखानानेही चढाई करून जाण्यांत मोठा उत्साह दर्शविला. रायपुत्र बेदरबखतही वेढ्याचे कामांत सक्त मेहनत करित होता. पन्हाळा व आंबाघाट येथील बादशहाच्या सरदारांनी किल्ल्यांत पोहोचणारी रसद अजिबात बंद करून टाकली. इतकेच नव्हे तर असपासचीं खेडींसुद्धां उध्वस्त केलीं. तथापि अमात्य आणि प्रतिनिधी यांच्या नेतृत्वाखाली मराठी सैन्याने त्याची मात्रा चालू दिली नाही.

बादशहाचे पाउणलाख सैन्य चार षडेचार महिने वेढा घालून कांहीं फायदा होत नाही असे जेव्हां बादशहास दिसून आले तेव्हां त्याने भेदनीतीचा अवलंब केला. शिसाच्या गोळ्याऐवजी सोन्याच्या गोळ्याचा

+ यासंबंधी प्रतापराव भोरे यास छत्रपती शिवाजीने (तारावाई) उत्तेजनपर पत्र पाठविले ते असे:—

“ स्वस्तिश्री राज्याभिषेक शके २८ वृषभनामसंवत्सरे भृगुवासरे क्षत्रिय कुलावतंस श्रीराजाशिवछत्रपति यांनी रा. रा प्रतापराव भोरे यांसी आशा केली ऐसीजे. तुम्ही व रा. संताजी पांढरे फौजेनिशी मलकापुरानजीक औरंगजेबाची चौकी होती ती मारली. हे वर्तमान कळल्यावरी स्वामीने तुम्हास आशापत्रे पाठविली आहेत. ती पाहून वर्तमान कळले. औरंगजेब विशाळगडास बिलगला याजकरिता त्याचे कबिलाबाड मारून हमेशा गोटावर हल्ले करावे तरीच तो बलकुबाल राहातो ”—भारतवर्ष.

मारा सुरुं केला. आणि शेवटीं रखवालदारास फितुर करून गडांत प्रवेश मिळविला. शत्रूंनीं प्रवेश केल्यानंतर गडाचे संरक्षण करणें अशक्य झाल्यानें परशुरामपंतानें राजपुत्र बेदरबख्त याचे मार्फत समेटाचें बोलणें सुरुं केलें. अखेर तडजोड होऊन परशुरामपंतानें किल्ला बादशहाच्या स्वाधीन केल्यास ही मोहीम यथेच थांबवून मराठे सरदार व सैनिक यांना कसलाही अपाय न करण्याचें त्यांनें आश्वासन दिलें. या मोहिमेंत बादशहाचे सरदार इतक्या जिकीरीस आले होते कीं कोणत्याही उपायानें अल्पकाल कां होईना गड ताब्यांत मिळावा अशी त्यांना उत्कंठा लागली होती. + औरंगजेब बादशहानें याप्रसंगीं परशुरामपंतास लिहिलेलें पत्र उपलब्ध आहे. तें पर्शियन भाषेंत असून त्याचे भाषांतर सर जदुनाथ सरकार यांनीं मॉडर्न रिव्यूच्या जानेवारी इ. स. १९०८ च्या अंकांत दिलें आहे. तें असें:—

A letter from Aurangzeb to Parasuram Trimbak.

Parasuram Trimbak, submissive to Islam, hope and know that although your great offences do not deserve pardon, yet in as much as the beloved Prince Muhammad Beder Bakht Bahadoor has reported to the Emperor, that you have repented of your past sins and offered with all humility and submission to surrender the fort of Khelna to the Imperialists on condition that—

1 The Imperial army does not march to the conquest of your forts, but returns to the former- (Moghal) territory.

2 You are assured of the pardon of your faults- and the sparing of your own and your companions' lives, by the issue of an Imperial Farman.

+ “ At length, according to common rumour, the Prince and some of the Amirs sent him secretly a sum of money, and a promise of security for himself and family on condition of his surrendering. ” Elliot vol. VII P. 371.

3. And you are honoured by the acceptance of your requests stated in writing to the Prince.

Therefore at the request of the Prince the Gracious Emperor issues this order that when you wait on the Prince and surrender the fort of Khelna your offences will be pardoned and you and your comrades will be spared your lives, and the Imperial army will not march towards you to conquer your forts and country, but will (God willing) march back to the Imperial dominion after taking possession of Khelna. You should soon deliver Khelna to the Imperial officers and leave the fort with your comrades in peace of mind. Remain firm and true to your promises and regard it as very necessary to avoid doing the contrary. Written on the 11th Muharram 46th year of the reign. (27th May 1702 A. D.)

याचा आशय असा :—

औरंगजेबाचें परशुराम त्रिंबक यांस पत्र.

इस्लामी घर्माचा अनुयायी परशुराम त्रिंबक यांस कळावें कीं जरी तुमचे अपराध अक्षम्य आहेत तरी आमचे परमप्रिय राजपुत्र महमद बेदरबख्त यानें तुम्हास आपल्या कृत्याबद्दल पश्चात्ताप झाला असून खालील अटीवर खेळणा किल्ला आमचे हवाली करण्यास तुम्ही तयार असल्याचें कळविलें आहे—

१ मोगल सैन्य यापुढे तुमच्या किल्ल्यावर स्वान्या करणार नसून आपल्या मुलखास परत जाईल.

२ तुमचे अपराध माफ करण्यांत येतील असें तुम्हास आश्वासन देण्यांत येत आहे; त्याचप्रमाणें तुमच्या व मराठी सैन्याच्या जीवास अपाय होणार नाही असें बादशाही फर्मानानें जाहीर करण्यांत येईल आणि

३ राजपुत्राकडे तुम्ही कळविलेल्या अटीचा स्वीकार करण्यांत येत आहे.

सब्रन्न राजपुत्राचे विनंतीवरून बादशहा हुकूम करीत आहे की ज्यावेळीं तुम्ही राजपुत्राचे हवालीं गड कराल त्यावेळीं तुमचे अपराध माफ करण्यांत येऊन तुमच्या व तुमच्या अनुयायांच्या जीवास अपाय करण्यांत येणार नाही; आणि मोगल सैन्य खेळणा काबीज केल्यानंतर तुमच्या इतर किल्ल्यावर हल्ला न करतां परत जाईल तरी तुम्ही आमचे अधिकाऱ्यांचे स्वाधीन गड करून आपल्या सरंजामासह शांत चित्तानें गडावरून निघून जावें. तुम्हीं दिलेले वचन पाळा आणि त्याविरुद्ध वर्तन न करण्याची खबरदारी घ्या. ता. ११ मोहरम राज्यसन ४६” (ता. २७ मे १७०२.)

(यावरून हा गड कसातरी हस्तगत करण्याची बादशहास किती उत्कंठा लागली होती हें निदर्शनास येणार आहे. अखेर वाटाघाटी होतां होतां ता. १७ जून १७०२ रोजीं परशुरामपंतांनीं बादशहाचें निशाण विशाळगडावर लावलें आणि रात्रीं ते मुलांमाणसांसह गडावरून निघून गेले. दुसरें दिवशीं मराठीं सैन्यानेंही गडाचा त्याग केला. गड ताब्यांत आला ही बातमी समजली त्यावेळीं बादशहा कुराण वाचीत होता. त्यांत त्याला एक शुभ वाक्य दिसलें आणि तो

“अह—मदुल्लीला—ही—अज्ञा—सखरलाना—हाजी”

असें बोलला. त्यावरून त्यानें आपल्या नेहमींच्या पद्धतीप्रमाणें ‘सखरलाना’ असें गडाचें नांव ठेवलें. §

औरंगजेब बादशहाचें घर्मवेड सर्वास परिचित आहेच. गड घेतल्यावर आपलें नांव राहण्यासाठीं त्यानें असेंच एक कृत्य करून ठेवलें असें म्हणतात. गडावर मलिकरैहान याचा एक दर्गा आहे. तेथें मशिदीस पांच पायऱ्या होत्या, त्यांतून दोन पायऱ्या खणून काढून तीन पायऱ्या कायम ठेवल्या. त्याचें कारण दिल्लीस पांच पायऱ्या आहेत. तेव्हां या जाग्यास पांच असूं नयेत असें समजून दोन कर्मा केल्या.*)) मुख्य वजीर असद-खान यानें या मोहिमेंत फारच मेहनत केली म्हणून बादशहा त्याचेवर

§ Ratnagiri Gazeteer; Nairn History of Konkan.

* पं. प्र. बखर

इतका खूष झाला की त्याने त्याला दरबारांत न्यायाचे वगैरे काम चालले असतां आपल्या उजव्या हाताकडे बसण्याची परवानगी दिली. हा एवढा मान दुसऱ्या कोणालाही त्याचे कारकीर्दीत मिळाला नाही.

अशा दीर्घ प्रयासाने गड हस्तगत झाल्यावर उदितसिंग याला गडावर बंदोबस्ताकरितां नेमून बादशहा परत फिरला. यावेळीं पर्जन्य सुरू असल्याने वाटेत त्याच्या सैन्याचे अनन्वित हाल झाले; आणि मोठ्या कष्टाने तो बहादुरगडास पोचला. X

या प्रसंगानंतर सुमारे पांच वर्षे विशाळगड मोंगलांचे अंमलाखाली होता. औरंगजेब बादशहा या भागांतून परत फिरल्यानंतर रामचंद्रपंत अमात्य व परशुरामपंत प्रतिनिधि यांनी गेलेला मुल्ख परत घेण्याचा सपाटा चालविला. इ. स. १७०६ पर्यंत बाकीचे किल्ले व मुल्ख परत घेतला; परंतु विशाळगड मात्र हस्तगत होणेचा राहिला. औरंगजेब बादशहा १७०७ च्या फेब्रुवारीमध्ये मृत्यू पावल्यानंतर उदितसिंगाने स्वदेशास परत जाण्याचा विचार केला. त्यासमयीं उदितसिंगाकडून गड आपल्या ताब्यांत घेण्याचे कारस्थान जंजिऱ्याच्या शिद्दीने सुरू केले. परंतु मराठ्यांनीही कृष्णाजी भास्कर याचेमार्फत बोलणे करून गड मराठ्यांचे हवाली करण्यास त्याचे मन वळविले. यावेळीं उदितसिंगचे हाताखाली विनायक सरदेसाई मामले प्रभानवल्ली, गणोबा नायक सरदेसाई, + चिमणाजी बल्लाळ देशाधिकारी वगैरे जुने कामगार होते. त्यांनीही उदितसिंगाचे मन वळवून त्याची रवानगी केली आणि विशेष प्रयासा-शिवाय युक्तीने विशाळगड पुन्हां मराठी राज्यांत सामील केला. कृष्णाजी भास्कर पंडित व सरदेसाई यांनी ही जी मोठी महत्त्वाची कामगिरी केली त्याबद्दल पुढे इ. स. १७१२ मध्ये शिवछत्रपतींनी कृष्णाजी भास्कर पंडित यास मौजे कलबस्ते तर्फे संगमेश्वर हा गांव वंशपरंपरेने इनाम देऊन

X Ferista's history by Scott Vol. II Page 109 and Eliot Vol. VII page 372-73.

+ सुप्रसिद्ध रियासतकार रा. ब. सरदेसाई यांचे पूर्वज.

त्यांच्या श्रमाचें योग्य चीज केलें. ÷

सरदेसाई यांनाही बरीच इनामें करून दिलीं. =

विशाळगड परत कसा हस्तगत झाला याबद्दल ता. १२-४-१७०७ रोजीं करवीरकर शिवाजी महाराज यांनीं गणोबा नायक सरदेसाई यांना आज्ञापत्र लिहिलें आहे, त्यांत या प्रसंगाची सविस्तर हकीगत लिहिली आहे. विशाळगड हस्तगत झाल्यावर थोडक्यांच दिवसांत खुद्द छत्रपतींच्या पत्रांत ही हकीगत लिहिली असल्यानें तिचें महत्त्व किती आहे हें सांगावयास नकोच.

“ मुख्य ताम्र निधन पावल्यावरी राा उदितसिंग यांणी स्वदेशास जावयाचा विचार केला ते प्रसर्गी शामलानें विशाळगड आपले स्वाधीन करणें म्हणून राजकारण लाविले हे तुम्हांस कललियावरी तुम्ही आपले मुतालिक कृष्णाजी भास्कर यास लेहोन उदितसिंगास उपदेश करऊन ते गोष्टी राहविली व त्यासहि आपला नायब तेंथें ठेऊन किला कृष्णाजी भास्कर यांचे स्वाधीन करून जावें ये गोष्टीचे दृढीकरण रा. कृष्णाजी परशराम यास सांगोन केले म्हणून मार निलेनी लिहिले व तुम्हाकडील गोपाल अनंत व उदितसिंगाकडील प्रचित राज हुजुर आले व कृष्णाजी परशराम यांनी बालाजी लिंगोजीस पाठविले त्याणी विनंति केली त्यावरून हि कलो ओल येसियास तुम्ही स्वामीचे यक-निष्ठ सेवक पहिले पासून निष्ठेनें सेवा करीत आले आहा तुम्हापासून स्वामी कार्यास अंतर बहुधा होते की काये शामलाचा पराक्रम स्थलावरी होऊ न दिलहा उदितसिंगानें नायब ठेऊन किला कृष्णाजी भास्कर यांचे स्वाधीन करा-वासा करार दाद केला हें अतिउत्तम केले तुम्हाकडील

÷ काव्योतिहास संग्रह पत्रें व यादी पत्र नं. ४०९ पान ३६७.

= सरदेसाई घराण्याचा इतिहास ले० ६५, ६७, ६९, ७०, ७१, ७६, ७७ वगैरे.

कृष्णाजी भास्कर ते जागा आहेत ते बरे शहाणे माणूस आहे तरीच हा प्रसंग घडून आला ये गोष्टीवरून स्वामी संतोषी होऊन त्यास अभयेपूर्वक समाधान पत्र व वरकड वतनदारास अभयपत्रे सादर केली आहेत उदितसिंग यास हि समाधानपत्र पाठविले आहे. तरी तुम्ही जात्या निर्वाहाप्रमाणे विचार होऊन त्याचे जाणे होये कार्य सिधीस पावे तुमचे सर्वांचा मुजरा होये. येसी गोष्टी करणे स्वामीस तुमचे चालविणे अगत्य आहे त्यास राजश्री परशरामपंडित प्रतिनिधि त्या प्रांते पाठविले आहेत तुम्ही त्यांचे आशेप्रो स्वामीसेवा करणे ते तुमच्या ऊर्जिताचा निश्चय करून हुजुर लिहितील तदनुसार स्वामी तुमचे उर्जित करून चालवितील येविसी समाधान असो देणे जाणजे लेखनालंकार ” (मावळणकर सरदेसाई घराण्याचा इतिहास पूर्वार्ध प्रभावळी दत्तर ले. ६८)

यानंतर मात्र ताराबाई राणीसाहेबांनी करवीरची राजधानी पन्हाळगडावर केल्यामुळे करवीरकरांचा निवास तिकडेच होऊ लागला. परशुरामपंत प्रतिनिधींनी आपले घरदारच विशाळगडावर केले असल्याने ते बहुधा गडावरच रहात असत. परंतु ही स्थिति जेमतेम एखादे वर्षच टिकली. औरंगजेबाच्या मृत्यूनंतर मोगल बादशहांनी मराठीराज्यांत दुही लावण्याचे हेतूने शाहूमहाराजांची १७०७ च्या एप्रिल महिन्यांत बंदीतून सुटका केली.

शाहूमहाराजांनी दक्षिणेत येऊन मराठा सरदारांना सामील होण्याबद्दल आज्ञापत्रे लिहिली. तथापि करवीरकरांनी त्यांचे स्वामित्व अमान्य करून त्यांच्या पदाधिकारास विरोध केला.

झुलपिकारखानास शाहूने मदत चांगली केली. यामुळे शाहूवर त्याची चांगली मर्जी बसून त्याने शाहूस दक्षिणेच्या सरदेशमुखीची सनद देण्याबद्दल दिल्लीस लिहून पातशहाची मंजूरी आणविली. परंतु सनद देण्याच्या वेळी ताराबाईच्या वकिलांनी पातशहाच्या वजिरास असे कळविले की, ' ताराबाईचा पुत्र हा मराठ्यांचा मुख्य घनी आहे

यास्तव सरदेशमुखीची सनद त्याच्या नावे द्यावी.' तेव्हां त्याने असे ठरविले की, 'लढाईचे अंती जो मुख्य ठरेल त्याच्या नावे सनद देण्यांत येईल.' यामुळ शाहू व ताराबाई यांच्यामध्ये लढाईचा प्रसंग आला.

शाहू महाराजांनी चंदन वदन किल्ल्यावर व ताराबाईने कोल्हापूर प्रांती फौज जमा केली आणि इ. स. १७०८ साली दसरा होताच फौजेसह शाहूमहाराज कोल्हापुराकडे कूच करते झाले. मार्गात वसंतगड घेऊन पन्हाळा व विशाळगड हे दोन बळकट किल्ले घेण्यासाठी ते पन्हाळ्याकडे आले, तेव्हां ताराबाई शिवाजी व संभाजी यांसह रांगण्यास गेली. शाहू महाराजांनी पन्हाळा व पावनगड घेतले; आणि कोल्हापूर प्रांतांत अमल बसवून रांगण्याकडे कूच केले. त्यावेळी ताराबाई मालवणास गेली. पुढे पर्जन्यकाल आल्याने मोहीम तहकूब ठेवून शाहूमहाराज पन्हाळ्यास छावणीस आले.* कोल्हापूर प्रांतांतील मोठ्या किल्ल्यांपैकी आतां फक्त विशाळगड किल्ला घेण्याचा राहिला. त्यावेळी किल्ल्यावर पंडित, सरदेसाई, ओपे वगैरे परशुरामपंताचे जुने अंमलदार होते. त्यांना शाहूमहाराजांनी पन्हाळा व पावनगड हे कोणत्या मार्गांनी घेतले आणि तेथे कसा बंदोबस्त केला हे कळले. त्यांनीहि किल्ला शाहूमहाराजांच्या स्वाधीन करण्यांत त्यांचेच अनुकरण केले. 'आमचीं कामे आमच्याकडे ठेवल्यास आम्ही किल्ला महाराजांच्या स्वाधीन करण्यास तयार आहोंत.' असे अंमलदारांनी बोलणे लावतांच शाहूने त्यांचे म्हणणे मान्य करून विशाळगड आपल्या ताब्यांत घेतला. आणि खंडो बल्लाळ याचा बंधू निळो बल्लाळ यास अमलदार व बाबजी भांडवलकर यास हवलदार आपल्यातर्फे करून तेथे ठेवले. X

अशा रीतीने विशाळगड सातारकरांच्या अंमलाखाली गेला. परशुराम

* मोडकांचा कोल्हापूर राज्याचा इतिहास उत्तरार्ध भाग १ पान २७

X भारत वर्ष--पंत प्रतिनिधी बखर पान ४४; सातारच्या प्रतिनिधी घराण्याच इतिहास भाग १ पान २४०-४१. 'विशाळगड तालुका निळो बल्लाळ यांजकडे होता त्याजकडे व सुभा सांगून तालुका ठेवला' असे चिटणीस आपल्या बखरींत म्हणतात ते बरोबर दिसत नाही. प्रतिनिधीच्या बखरींत निळो बल्लाळ याची नंतर नेमणूक

त्रिंबक प्रतिनिधि हे ताराबाईच्या पक्षाचे म्हणून शाहू महाराजांनी त्यांना परळी किल्ल्यावर बंदीवासांत ठेवले होते. परंतु कोल्हापूर प्रांत सर केल्या-नंतर प्रतिनिधिसारखा राजकार्य धुरंधर आपल्या पक्षास मिळाला पाहिजे अशी महाराजांना आवश्यकता वाटू लागल्याने त्यांनी बोरगांवकर चिटणीस यास परशुरामपंताकडे सामोपचाराचे बोलणे करण्यास पाठविले. पंतांनी सांगितले की, “आमचे सर्व अपराध क्षमा करून आमचे पद आम्हांस द्यावे. व विशाळगड तालुका आम्हांस द्यावा” म्हणून अट घातली. *) प्रतिनिधि पद देण्याची अट विशेष अवघड नव्हती. परंतु विशाळगड तालुका व सुभा नुकताच निळो बल्लाल याजकडे देण्यांत आला होता तो त्याजकडून इतक्यांत काढल्यास निळो बल्लाल तर नाखूष होईलच परंतु खंडो बल्लालहि नाराज होण्याचा संभव होता. यावेळी त्या दोघानां हि नाखूष करणे शहाणपणाचे नव्हते; असा कांहीं पैच शाहूमहाराजांस पडला होता. यासंबंधी बोलणे खंडो बल्लाल याचेमार्फत चालले असल्याने त्यालाही पंचाईतच पडली. सरते शेवटी निळो बल्लाल यांस बहिरव मोरेश्वर पिंगळे मुख्य प्रधान यांचा मुतालिकीचा कारभार सांगून आणि विशाळगड किल्ला व तालुक्याबद्दल दुसरा किल्ला देऊन त्यांची समजूत केली; आणि विशाळगड तालुका इ. स. १७१०-१७११ त परशुराम पंताना देऊन त्यांना प्रतिनिधिपदाची वस्त्रे दिली. + निळो बल्लालाला

केल्याचे नमूद आहे. तसेच ग्रँट डफ म्हणतो की, Panhala was invested, the siege pressed with vigour and the Havildar, who commanded, offered to surrender on condition of being confirmed in his station. This proposal was readily accepted to and Vishalgad was surrendered by the agent of Parasharam Trimbak on the same terms.

* पंत प्रतिनिधि बखर पान ४५ थो. शाहूमहाराजांची बखर-चिटणीस. पान २५.

+ “राजश्री परशुराम पंडित प्रतिनिधी यांकडे छ ६ जिलकाद सन इहिदे जिल्हे राजश्री गदाधर प्रल्हाद याकडे ते दूर करून दिली:—किल्ले हाय-किल्ले विशाळगड...” शाहूमहाराजांची रोजनिशी पान ५४. पं. प्रतिनिधी बखरीत ही हकीकत इ. स. १७१३ मध्ये घडली असे लिहिले आहे ते अर्थात् बरोबर नाही.

कोणचा तरी सुभा पाहिजे होता विशाळगडच पाहिजे होता असें नाहीं. परशुरामपंतांचे त्या ठिकाणीं पुष्कळ वर्षे ठाणे असून त्यांनीं आपलें घरदार तेथेंच केलें होतें. विशाळगड तालुका त्यांच्या वहिवाटीस पुष्कळ वर्षे असल्यानें आपलें पूर्वींचें ठाणे आपल्या घराण्याच्या ताब्यांत कायमचें असावें म्हणून परशुरामपंतांनीं विशाळगड तालुक्याची अट मुख्यत्वेकरून घातली व शाहूमहाराजांनीं ती पूर्ण केली.

परशुरामपंत सातारकरांचे ताबेदार झाल्यानें विशाळगडचा सरंजाम आपल्याकडे ठेवणें त्यांना गैरसोईचें होतें म्हणून तो सरंजाम आपले वडील पुत्र कृष्णाजी परशुराम यांचे नांवें करून दिला. यावेळेपासून (इ. स. १७१०।११) करवीरचे प्रतिनिधी आणि सातारचे प्रतिनिधी अशा दोन शाखा झाल्या. करवीरकर व सातारकर यांचेमध्ये पुढें इ. स. १७३० मध्यें समेट होऊन वारणेच्या पलीकडील प्रदेशावरील करवीरकरांचें स्वामित्व मान्य झालें. परंतु दरम्यानच्या काळांत दोघांचींही राजपत्रें व आज्ञापत्रें महाराष्ट्रांत चालूं लागलीं. म्हणजे इ. स. १७१० सालापासून प्रतिनिधी घराण्याच्या दोन शाखा होऊन दोन्ही घराण्यास कोल्हापूर व सातारा प्रांतांत प्रवेश मिळाला, आणि दोन संस्थानें निर्माण झालीं, असें म्हणण्यास हरकत नाहीं. त्याचप्रमाणें यापूर्वीं परशुरामपंतांचा निवास विशाळगडावर होता आणि प्रतिनिधीपद त्यांचेकडे होते तरी सरंजाम या नात्यानें त्यांचे आधिपत्याला मान्यता याच वेळीं प्रथम मिळाली आणि ती शाहूमहाराजांनीं दिली असें म्हणावें लागतें.

परशुरामपंतांनीं कृष्णाजीपंतांना प्रतिनिधीपद दिलें त्यावेळीं मोरो शामराज यांना त्यांचे कारभारी नेमून दिले. शाहूचें आज्ञापत्र घेऊन कृष्णाजीपंत विशाळगडास गेले आणि त्यांनीं निळो बल्लाळाकडून गड व तालुका घेतला. याप्रमाणें आपला सरंजाम मिळतांच ते ताराबाईच्या पक्षास मिळाले. ::

:: कृष्णाजीपंतांनीं विशाळगड कसा मिळविला याबद्दल पंतप्रतिनिधी वखरींत वेगळी हकिगत दिली आहे. त्यांत ' विशाळगड निळो बल्लाळ यास शाहूमहाराजांनीं दिल्याचें

अशा रीतिने विशाळगड प्रांत कोल्हापूरच्या आधिपत्याखाली अनायासे गेल्यामुळे शाहूमहाराजांस फारच क्रोध आला. परशुरामपंताची फूस असल्याशिवाय कृष्णाजीपंत अशा कृत्यास प्रवृत्त होणार नाही अशी समज होऊन त्यांनी परशुरामपंतास पुनः अटक करून त्यांचे डोळे काढण्याची आज्ञा केली. तेव्हां खंडो बल्लाळ यांनी रद्दबदली करून या अघोर कृत्यापासून त्यांना परावृत्त केले. तेव्हां शाहूमहाराजांनी परशुरामपंतास पुनः अटकेंत ठेऊन शके १६३३ (इ. स. १७१२) मध्ये नारो प्रल्हाद यांना प्रतिनिधी पद दिले;§ आणि त्याच वेळीं परशुरामपंताकडून विशाळगड हवाला करण्याचा कदना लिहून घेऊन त्यांचे मुतालिक यमाजीपंत व गमाजीपंत म्हणून सातान्यांत होते त्यांना फौज देऊन विशाळगडावर

समजले तेव्हां ते भुदरगडावर होते. तेथून पन्हाळ्यास येऊन ताराबाईकडून प्रतिनिधिपदाची वस्त्रे घेऊन पिराचे नवसाकरितां म्हणून पांचशे लोक बरोबर घेऊन गडावर आले आणि निळो बल्लाळ यास दूर करून आपला अंमल वसविला, वगैरे हकीगत लिहिली आहे. सातारचे प्रतिनिधी घराण्याचे इतिहासांतही त्याचप्रमाणे लिहले आहे. परंतु “ तालुका मिळवून संभाजीराजे याजकडे दिला. ” असे म्हटले आहे (भाग १ पान २६२). यावेळीं म्हणजे १७१०-११ मध्ये शिवाजी राजपदावर असल्याने ही हकीगत विश्वसनीय वाटत नाही. कृष्णाजीपंत पूर्वीपासून ताराबाईच्या पक्षाचा असता तर त्याला प्रतिनिधीपद व सरंजाम परशुरामपंताने दिला या गोष्टीस शाहूने मुळीच संमति दिली नसती आणि निळो बल्लाळानेही सहजासहजीं गड त्याचे हवाली केला नसता. उलट कृष्णाजीपंत शाहूच्या पक्षाचा असता तर ताराबाईकडून त्याला प्रतिनिधीपद मिळणेही शक्य नव्हते. यामुळे ही हकीगत विश्वसनीय वाटत नाही. तसेच पुढे शाहूमहाराजांनी परशुरामपंतास पुनः अटकेंत ठेवले ते कृष्णाजीपंताने विशाळगड घेतला म्हणून नव्हे तर तो ताराबाईच्या पक्षास मिळाला म्हणून ! यावरून कृष्णाजीपंतास विशाळगडाचा कबजा शाहूमहाराजांच्या आज्ञापत्रावरूनच मिळाल्याचे उघड दिसत आहे. ग्रॅटडफही असेच म्हणतो. (“परशुरामपंतास प्रतिनिधीपद देऊं केले असतां ते त्यानें न घेतां आपल्या मुलास कृष्णराव यास दिले. तो करवीर प्रांतीं जाऊन विशाळगड घेऊन ताराबाईच्या पक्षास मिळाला.”)

§ अष्टप्रधानांचा इतिहास—भिडे—पान १२५.

कोणचा तरी सुभा पाहिजे होता विशाळगडच पाहिजे होता असें नाहीं. परशुरामपंतांचे त्या ठिकाणीं पुष्कळ वर्षे ठाणे असून त्यांनीं आपलें घरदार तेथेंच केलें होतें. विशाळगड तालुका त्यांच्या वहिवाटीस पुष्कळ वर्षे असल्यानें आपलें पूर्वीचें ठाणे आपल्या घराण्याच्या ताब्यांत कायमचें असावें म्हणून परशुरामपंतांनीं विशाळगड तालुक्याची अट मुख्यत्वेकरून घातली व शाहूमहाराजांनीं ती पूर्ण केली.

परशुरामपंत सातारकरांचे ताबेदार झाल्यानें विशाळगडचा सरंजाम आपल्याकडे ठेवणें त्यांना गैरसोईचें होतें म्हणून तो सरंजाम आपले वडील पुत्र कृष्णाजी परशुराम यांचे नांवें करून दिला. यावेळेपासून (इ. स. १७१०/११) करवीरचे प्रतिनिधी आणि सातारचे प्रतिनिधी अशा दोन शाखा झाल्या. करवीरकर व सातारकर यांचेमध्ये पुढें इ. स. १७३० मध्ये समेट होऊन वारणेच्या पलीकडील प्रदेशावरील करवीरकरांचें स्वामित्व मान्य झालें. परंतु दरम्यानच्या काळांत दोघांचीही राजपत्रें व आज्ञापत्रें महाराष्ट्रांत चालूं लागलीं. म्हणजे इ. स. १७१० सालापासून प्रतिनिधी घराण्याच्या दोन शाखा होऊन दोन्ही घराण्यास कोल्हापूर व सातारा प्रांतांत प्रवेश मिळाला, आणि दोन संस्थानें निर्माण झालीं, असें म्हणण्यास हरकत नाहीं. त्याचप्रमाणें यापूर्वी परशुरामपंतांचा निवास विशाळगडावर होता आणि प्रतिनिधीपद त्यांचेकडे होते तरी सरंजाम या नात्यानें त्यांचे आधिपत्याला मान्यता याच वेळीं प्रथम मिळाली आणि ती शाहूमहाराजांनीं दिली असें म्हणावें लागतें.

परशुरामपंतांनीं कृष्णाजीपंतांना प्रतिनिधीपद दिलें त्यावेळीं मोरो शामराज यांना त्यांचे कारभारी नेमून दिले. शाहूचें आज्ञापत्र घेऊन कृष्णाजीपंत विशाळगडास गेले आणि त्यांनीं निळो बल्लाळकडून गड व तालुका घेतला. याप्रमाणें आपला सरंजाम मिळतांच ते तारावाईच्या पक्षास मिळाले. ::

:: कृष्णाजीपंतांनीं विशाळगड कसा मिळविला याबद्दल पंतप्रतिनिधी बखरींत वेगळी हकिगत दिली आहे. त्यांत ' विशाळगड निळो बल्लाळ यास शाहूमहाराजांनीं दिल्याचें

अशा रीतिने विशाळगड प्रांत कोल्हापूरच्या आधिपत्याखाली अनायासे गेल्यामुळे शाहूमहाराजांस फारच क्रोध आला. परशुरामपंताची फूस असल्याशिवाय कृष्णाजीपंत अशा कृत्यास प्रवृत्त होणार नाही अशी समज होऊन त्यांनी परशुरामपंतास पुनः अटक करून त्यांचे डोळे काढण्याची आज्ञा केली. तेव्हां खंडो बल्लाळ यांनी रदबदली करून या अघोर कृत्यापासून त्यांना परावृत्त केले. तेव्हां शाहूमहाराजांनी परशुरामपंतास पुनः अटकेंत ठेऊन शके १६३३ (इ. स. १७१२) मध्ये नारो प्रल्हाद यांना प्रतिनिधी पद दिले;§ आणि त्याच वेळीं परशुरामपंताकडून विशाळगड हवाला करण्याचा कदवा लिहून घेऊन त्यांचे मुतालिक यमाजीपंत व गमाजीपंत म्हणून सातान्यांत होते त्यांना फौज देऊन विशाळगडावर

समजले तेव्हां ते भुदरगडावर होते. तेथून पन्हाळ्यास येऊन ताराबाईकडून प्रतिनिधिपदाची वस्त्रे घेऊन पिराचे नवसाकरितां म्हणून पांचशे लोक बरोबर घेऊन गडावर आले आणि निळो बल्लाळ यास दूर करून आपला अंमल बसविला, वगैरे हकीगत लिहिली आहे. सातारचे प्रतिनिधी घराण्याचे इतिहासांतही त्याचप्रमाणे लिहले आहे. परंतु “ तालुका मिळवून संभाजीराजे याजकडे दिला. ” असे म्हटले आहे (भाग १ पान २६२). यावेळीं म्हणजे १७१०-११ मध्ये शिवाजी राजपदावर असल्याने ही हकीगत विश्वसनीय वाटत नाही. कृष्णाजीपंत पूर्वीपासून ताराबाईच्या पक्षाचा असता तर त्याला प्रतिनिधीपद व सरंजाम परशुरामपंताने दिला या गोष्टीस शाहूने मुळीच संमति दिली नसती आणि निळो बल्लाळानेही सहजासहजी गड त्याचे हवाली केला नमता. उलट कृष्णाजीपंत शाहूच्या पक्षाचा असता तर ताराबाईकडून त्याला प्रतिनिधीपद मिळणेही शक्य नव्हते. यामुळे ही हकीगत विश्वसनीय वाटत नाही. तसेच पुढे शाहूमहाराजांनी परशुरामपंतास पुनः अटकेंत ठेवले ते कृष्णाजीपंताने विशाळगड घेतला म्हणून नव्हे तर तो ताराबाईच्या पक्षास मिळाला म्हणून ! यावरून कृष्णाजीपंतास विशाळगडाचा कबजा शाहूमहाराजांच्या आज्ञापत्रावरूनच मिळाल्याचे उघड दिसत आहे. ग्रॅटडफही असेच म्हणतो. (“परशुरामपंतास प्रतिनिधीपद देऊं केले असतां ते त्यानें न घेतां आपल्या मुलास कृष्णराव यास दिले. तो करवीर प्रांती जाऊन विशाळगड घेऊन ताराबाईच्या पक्षास मिळाला.”)

§ अष्टप्रधानांचा इतिहास—भिडे—पान १२५.

रवाना केले. त्यांनी विशाळगडाचे घेण्यांत येऊन माचाळ, प्रभानवल्ली आणि गजापुरास वेढा घातला व गडावर तोफाही मारल्या. त्याचे गोळे पश्चिम दरवाज्यास लागले; परंतु किल्ला हस्तगत झाला नाही. मुतालीक वेढा घालून बसले. *

यानंतर परशुरामपंतांचे द्वितीय चिरंजीव श्रीपतराव यांनी कृष्णराव खटावकर याचेवरील मोहिमेंत बाळाजी विश्वनाथ यांस अप्रतीम सहाय्य केल्याने शाहू महाराजांची मर्जी पुन्हां सुप्रसन्न होऊन विचारलें कीं “तुम्हांस काय पाहिजे तें मागावे, तेव्हां त्यांनीं असें सांगितलें कीं आमची प्रतिनिधि आम्हास मिळावी. विशाळगडचा किल्ला कोल्हापूर राजधानीतील. तो मुखसुद्धां तिकडील प्रतिनिधि कृष्णाजीपंत यांजकडे चालावे असें मागितलें.” + त्याप्रमाणें परशुरामपंतांना मुक्त करून इ. स. १७१३ मध्ये पेशवेपदावर त्यांची स्थापना केली. इकडे कृष्णाजीपंत विशाळगड किल्ला लढवीतच होता. तिकडे गडाचा वेढा उठविण्याविषयीं मुतालीक यास मनाई केली आणि वेढा उठविला. पुढें राज्याभिषेक शक ४० वैशाख शुभा ५ (८-४-१७१४) चें आज्ञापत्र देऊन प्रतिनिधि पदावर परशुरामपंताची स्थापना केली. = याच सुमारास करवीरचे अधिपति शिवाजी महाराज आणि त्यांच्या मातोश्री ताराबाईसाहेब यांना राजाराम महाराजांचे द्वितीय पुत्र संभाजीराजे यांनी अटकेंत ठेवून आपण सिंहासनावर रूढ झाले. X

* पंतप्रतिनिधी बखर पान ४५.

+ पंतप्रतिनिधि बखर पान ४६.

= पेशव्यांची शकावली—राजवाडे—पान १९-२०.

X हे शिवाजी महाराज इ. स. १७१२ मध्ये काळ्या फोड्याचे आजारानें वारल्याचा उल्लेख बऱ्याच बखरींतून आहे. परंतु कोल्हापूर येथील राजाराम कॉलेजचे प्रोफेसर डॉ० पवार एम्. ए., एल्. एल्. बी., पी. एच. डी., बार अॅट लॉ. यांना उपलब्ध झालेल्या कागदपत्रांवरून त्यावेळीं शिवाजी महाराज मृत्यू पावले नसून कांही

करवीरकर आणि सातारकर यांचे दरम्यान पूर्वीपासून वैमनस्य होतेंच; त्यांत मोंगलाचा सुभेदार चैया कुलीखान व निजामउल्मुल्क हे संभाजी व शाहू यांचें एक्य होऊन मराठे आपणास भारी होऊं नयेत म्हणून शाहू-विरुद्ध संभाजीस मोठ्या धूर्तपणें उठावणी देत. अशा चकमकींत सातारकरांचा नेहमीच विजय होई. परंतु त्यांनीं संभाजीविरुद्ध जास्त कडक इलाज कधींच योजले नाहींत. पन्हाळा, रांगणा वगैरे प्रांत करवीरकरांकडे होते. “ बंधूच आहेत आग्रह करून कशास घ्यावेत म्हणून राखिले” =

परंतु उदाजी चव्हाणाचे मदतीने सातारकरास जास्तच उपद्रव होऊं लागला तेव्हां शाहू महाराजांनीं इ. स. १७२९ त पन्हाळ्यावर स्वारी केली. आणि त्याच प्रसंगीं संभाजी आंग्रे यास विशाळगडाखाली चौक्या बसविण्यास हुकूम दिला. “ संभाजी आंग्रे यास पत्र जे—तुम्ही विशाळगडाखाले चौकी बसविली आहे म्हणून वर्तमान आईकोन स्वामी संतोषी जाहले. चौकी जबरदस्त बसवून गडावर दाणा एकंदर जाऊं न देणें ” इ. स. १७३०—३१. § चौक्या बसवून नाकेबंदी केल्यानंतर विशाळगड घेण्याच्या कामगिरीवर श्रीनिवासराव प्रतिनिधींची योजना करून त्यांना फौजेसह पाठविलें. + यावेळीं गडाचा कारभार कृष्णाजी परशुराम यांचेकडे होता. दोघां बंधूंमध्ये लढाई होण्याचा विलक्षण योगायोग उपस्थित झाला, परंतु सुदैवानें लढाईचा प्रत्यक्ष प्रसंग आला नाहीं. संभाजीला सर्व बाजूंनीं अपयश आल्यानें त्यानें शाहूमहाराजाकडे बाळाजी प्रभू पारसनीस यांचे मार्फत तहाचें बोलणें सुरू केलें. याप्रमाणें तहाची वाटाघाट

कारस्थानानें संभाजी महाराजांनीं त्यांना पदच्युत करून राज्य मिळविलें असें दिसून येतें. याबद्दल डॉ. पवार लौकरच प्रसिद्ध करणार असलेल्या “ कोल्हापुरच्या इतिहासाचीं साधनें ” या ग्रंथांत सविस्तर माहिती मिळेल.

= शाहूमहाराज बखर — चिटणीस पान २०

§ शाहू महाराजांची बखर—रकाना ४७.

+ शाहू महाराजांची रोजनिशी पान १८ रकाना ४८.

सुरुं झाल्यावर विशाळगडावर हल्ला करण्याचें कारणही उरलें नाहीं म्हणून शाहूमहाराजांनीं श्रीनिवासराव प्रतिनिधीस पत्र पाठवून विशाळगडावरून परत बोलाविलें आणि स्वारी तहकूब केली. यानंतर शाहू महाराज व संभाजीराजे यांचे दरम्यान वाटाघाटी होऊन ता. २५ माहे मे सन १७३० रोजीं सुप्रसिद्ध वारणेचा तह होऊन कोल्हापूरच्या स्वतंत्र राज्यास मान्यता मिळाली.

विशाळगडचे अधिपति कृष्णाजी परशुराम हे इ. स. १७४१ मध्ये कैलासवासी झाल्यावर त्यांचे पुत्र गंगाधरराव यांना राज्याधिकार झाला. करवीरकर आणि सातारकर यांचे दरम्यानचा बेबनाव संपल्यानें आणि यापुढें राजकारणाचें केंद्र सातारा व पुणे येथें असल्यानें विशाळगडावरील प्रतिनिधींच्या अमलास परकीय सत्तेकडून उपद्रव झाला नाहीं. मात्र इ. स. १७४८ नंतर कोंकणांतील सरदार आंग्रे यांनीं उचल खाऊन करवीरकर, सातारकर आणि प्रतिनिधी यांच्या मुलखास उपद्रव देण्यास सुरवात केली.

कुलाबकर आंग्र्यांचें कोंकणांत मोठें वजन होतें. मानाजी व संभाजी या दोन आंग्रेबंधूंना निरनिराळे प्रांत व किताब देऊन त्यांचें भांडण शाहूमहाराजांचे कारकीर्दीत बाजीराव पेशव्यांनीं तोडलें होतें. परंतु पुढें संभाजीचे मृत्यूनंतर तुळाजी आंग्रे यास कारभार मिळाल्यावर तो पेशव्याबरोबर उद्दामपणें वागूं लागला. त्यावेळीं विशाळगडावर गंगाधर कृष्ण यांचा कारभार सुरुं होता. तुळाजीनें त्यांचे मुलखांतही बराच उपद्रव सुरुं केला. तेव्हां गंगाधरपंत प्रतिनिधी यांनीं सावंतवाडीकर, पंत अमात्य व आपली फौज गोळा करून त्यास चांगलीच तंत्री दिली. पुढें १७५१ सालीं गंगाधरपंत कैलासवासी झाल्यावर त्यांचे बंधू अमृतराव यांना राज्याधिकार झाला. त्यासमयीं इ. स. १७५२-५३मध्ये तुळाजी आंग्रे यानें पुन्हां त्यांचे मुलखास उपद्रव सुरुं केला. त्यासमयीं विशाळगडाहून रवळो महादेव सबनीस व बापूजी उद्धव कारखाननीस असे मोठे सरदार नेमून दोन हजार जमावानिशीं तुळाजीचें पारिपत्य करण्यास रवाना केले. परंतु तुळाजीनें त्यांना दाद दिली नाहीं, आणि सैन्यानिशीं येऊन जानेवारी

१७५३ मध्ये विशाळगडास वेढा घातला. प्रभानवल्ली व साखरपा या दोन्ही बाजूस मोर्चे देऊन आसपासचा मुलूख उध्वस्त केला. X गडावरील सैन्याचा निभाव लागेना तेव्हां अमृतराव प्रतिनिधींनी ही बातमी सातारचे प्रतिनिधि जगजीवनराव यांना व छत्रपतींना नारो रायाजी गोडे § यांचे समवेत पत्र देऊन कळविली. अमृतराव हे जगजीवनरावाचे सखे पुतणे असल्याने त्यांनी लागलीच फौजा जमा करून विशाळगडास जाण्याची तयारी केली. आणि छत्रपतींनीही यमाजीपंत, उदाजी चव्हाण यांना प्रतिनिधींच्या मदतीला जाण्याबद्दल आज्ञापत्रे लिहिली * आणि त्याच प्रमाणे “ तुळाजी आंग्रे याने घेण्याचा विध्वंस केला आणि किल्ल्याखाली राहिला आहे तरी तुम्ही सामील होऊन किल्ले मजकूरच्या घेरियांतून वेढा काढून लाऊन देणे ” म्हणून मजकुराची पत्रे कृष्णाजी पंडित अमात्य, अमृतराव पंडित, रामचंद्र सावंत भोसले, जयराम सावंत भोसले आणि कानोजी शिके यांना छत्रपतींनी पाठविली. खुद्द तुळाजी आंग्रे यासही पत्र पाठवून पत्रदर्शनी घेण्यांतून निघून जाणेस आज्ञा केली. +

शाहूमहाराजांच्या आज्ञेस अनुसरून जगजीवनराव सैन्य घेऊन विशाळगडास आले आणि कोंकणांत उतरून आंग्रे यांच्या फौजेवर हल्ला चढविला. आंग्रे यांची फौज नामो हरम होऊन पळू लागली. तेव्हां उभयतां प्रतिनिधींनी पाठलाग करून त्यांचा पुरा मोड केला. तुळाजीचा पूर्ण पराभव झाल्याने त्याने आपले वकील बाबाजी विश्वासराव यांचे मार्फत तहाचे बोलणे सुरू केले. ही मोहीम सुमारे चार पांच महिने चालली आणि एप्रिल १७५३ मध्ये तुळाजीचा पाडाव झाला. ही

X पे. दप्तर खंड ८, पत्र नं. ८८.

§ भांडारकर प्राच्यसंशोधन मंदिरांचे विद्वान क्युरेटर प्रो. पी. के. गोडे यांचे पूर्वज.

* शाहूमहाराज रोजनिशी रकाना २२९

+ शाहू महाराजांची रोजनिशी रकाना २३६.

सुरुं झाल्यावर विशाळगडावर हल्ला करण्याचें कारणही उरलें नाहीं म्हणून शाहूमहाराजांनीं श्रीनिवासराव प्रतिनिधीस पत्र पाठवून विशाळगडावरून परत बोळाविलें आणि स्वारी तहकूब केली. यानंतर शाहू महाराज व संभाजीराजे यांचे दरम्यान वाटाघाटी होऊन ता. २५ माहे मे सन १७३० रोजीं सुप्रसिद्ध वारणेचा तह होऊन कोल्हापूरच्या स्वतंत्र राज्यास मान्यता मिळाली.

विशाळगडचे अधिपति कृष्णाजी परशुराम हे इ. स. १७४१ मध्ये कैलासवासी झाल्यावर त्यांचे पुत्र गंगाधरराव यांना राज्याधिकार झाला. करवीरकर आणि सातारकर यांचे दरम्यानचा बेवनाव संपल्यानें आणि यापुढें राजकारणाचें केंद्र सातारा व पुणे येथें असल्यानें विशाळगडावरील प्रतिनिधींच्या अमलास परकीय सत्तेकडून उपद्रव झाला नाहीं. मात्र इ. स. १७४८ नंतर कोंकणांतील सरदार आंग्रे यांनीं उचल खाऊन करवीरकर, सातारकर आणि प्रतिनिधी यांच्या मुख्यास उपद्रव देण्यास सुरवात केली.

कुलाबकर आंग्र्यांचें कोंकणांत मोठें वजन होतें. मानाजी व संभाजी या दोन आंग्रेबंधूंना निरनिराळे प्रांत व किताब देऊन त्यांचें भांडण शाहूमहाराजांचे कारकीर्दीत बाजीराव पेशव्यांनीं तोडलें होतें. परंतु पुढें संभाजीचे मृत्यूनंतर तुळाजी आंग्रे यास कारभार मिळाल्यावर तो पेशव्याबरोबर उद्दामपणें वागूं लागला. त्यावेळीं विशाळगडावर गंगाधर कृष्ण यांचा कारभार सुरुं होता. तुळाजीनें त्यांचे मुख्यांतही बराच उपद्रव सुरुं केला. तेव्हां गंगाधरपंत प्रतिनिधी यांनीं सावंतवाडीकर, पंत अमात्य व आपली फौज गोळा करून त्यास चांगलीच तंत्री दिली. पुढें १७५१ सालीं गंगाधरपंत कैलासवासी झाल्यावर त्यांचे बंधू अमृतराव यांना राज्याधिकार झाला. त्यासमयीं इ. स. १७५२-५३ मध्ये तुळाजी आंग्रे यानें पुन्हां त्यांचे मुख्यास उपद्रव सुरुं केला. त्यासमयीं विशाळगडाहून रवळो महादेव सबनीस व बापूजी उद्धव कारखाननीस असे मोठे सरदार नेमून दोन हजार जमावानिशीं तुळाजीचें पारिपत्य करण्यास रवाना केले. परंतु तुळाजीनें त्यांना दाद दिली नाहीं, आणि सैन्यानिशीं येऊन जानेवारी

१७५३ मध्ये विशाळगडास वेढा घातला. प्रभानवल्ली व साखरपा या दोन्ही बाजूस मोर्चे देऊन आसपासचा मुलूख उध्वस्त केला. X गडावरील सैन्याचा निभाव लागेना तेव्हां अमृतराव प्रतिनिधींनी ही बातमी सातारचे प्रतिनिधि जगजीवनराव यांना व छत्रपतींना नारो रायाजी गोडे § यांचे समवेत पत्र देऊन कळविली. अमृतराव हे जगजीवनरावाचे सरुखे पुतणे असल्याने त्यांनी लागलीच फौजा जमा करून विशाळगडास जाण्याची तयारी केली. आणि छत्रपतींनीही यमाजीपंत, उदाजी चव्हाण यांना प्रतिनिधींच्या मदतीला जाण्याबद्दल आज्ञापत्रे लिहिली * आणि त्याच प्रमाणे “ तुळाजी आंग्रे याने घेण्याचा विध्वंस केला आणि किल्ल्याखाली राहिला आहे तरी तुम्ही सामील होऊन किल्ले मजकूरच्या घेरियांतून वेढा काढून लाऊन देणे ” म्हणून मजकुराचीं पत्रे कृष्णाजी पंडित अमात्य, अमृतराव पंडित, रामचंद्र सावंत भोसले, जयराम सावंत भोसले आणि कानोजी शिके यांना छत्रपतींनी पाठविली. खुद्द तुळाजी आंग्रे यासही पत्र पाठवून पत्रदर्शनी घेण्यांतून निघून जाणेस आज्ञा केली. +

शाहूमहाराजांच्या आज्ञेस अनुसरून जगजीवनराव सैन्य घेऊन विशाळगडास आले आणि कोंकणांत उतरून आंग्रे यांच्या फौजेवर हल्ला चढविला. आंग्रे यांची फौज नामो हरम होऊन पळू लागली. तेव्हां उभयतां प्रतिनिधींनी पाठलाग करून त्यांचा पुरा मोड केला. तुळाजीचा पूर्ण पराभव झाल्याने त्याने आपले वकील बाबाजी विश्वासराव यांचे मार्फत तहाचे बोलणे सुरू केले. ही मोहीम सुमारे चार पांच महिने चालली आणि एप्रिल १७५३ मध्ये तुळाजीचा पाडाव झाला. ही

X पे. दफ्तर खंड ८, पत्र नं. ८८.

§ भांडारकर प्राच्यसंशोधन मंदिरांचे विद्वान क्युरेटर प्रो. पी. के. गोडे यांचे पूर्वज.

* शाहूमहाराज रोजनिशी रकाना २२९

+ शाहू महाराजांची रोजनिशी रकाना २३६.

हकिगत समजल्यावर सातारकर छत्रपतींनीं जगजीवनराव प्रतिनिधींना पुढीलप्रमाणें पत्र पाठवून त्यांची मोठी प्रशंसा केली.

“ राजश्री जगजीवन पंडीत प्रतिनिधी यांसी पत्र जे—

तुम्ही विनंति पत्र पाठविलें. प्रविष्ट होऊन अभिप्राय श्रवण होऊन साहेबास संतोष जाहला. किल्ले विशाळगडचा उत्तराली यासी आज्ञेप्रमाणें येऊन राजश्री तुळाजी आंग्रे याचें पारिपत्य यथास्थित केलें; प्रस्तुत मशारनिल्हेकडून बाबाजी विश्वासराव मध्यस्तीत आले आहेत; तह रह झालियानंतर हुजूर दर्शनास अविलंबें येतो म्हणून कित्येक विस्तारें लिहिलें, अशास तुम्ही कार्यकर्ते धुरंधर, साहेबांच्या हितावह कराल फौजेची बेगमी होऊन घणीयाचे आज्ञेत सेवक यथास्थित वर्तत आणि साहेबांचा दरमहा हुजूर मोईनप्रमाणें पोहोंचे ते गोष्टी कराल, हा साहेबास भरंवसा आहे....कोंकणांत ब्राह्मण रयतेस उपद्रव होत आहे, वतनदार परागंदा झाले आहेत, यो गोष्टी तहांत आणून यथास्थित नांदणूक होऊन कोंकण सुख पावे तो अर्थ करणें. राजश्री भगवंतराव पंडित अमात्य याचा व आंग्रे याचा हर्षामर्ष वाढला आहे व चिरंजीव करवासीयेही किल्ले गगनगड याच्या घेरांवर घाट येथें उपद्रव होऊन किल्ले मजकुरची खराबी केली आहे.....छ २९ जमादिलावल सलास खमसैन मया व अलफ ” (इ. स. १७५२—५३) ×

या प्रसंगीं तुळाजीबरोबर तात्पुरता तह झाला तरी त्याची रग पुरती जिरली नाही. प्रतिनिधींचें सैन्य या भागांतून परत जातांच त्यांनं कोंकणांतील मुलुखास पुन्हां उपद्रव करण्यास सुरवात केली. यामुळें पुढे पेशव्यांनीं इंग्रजांची मदत घेऊन इ. स. १७५६ मध्यें त्याचा कायमचा बंदोबस्त केला.

अमृतराव प्रतिनिधींची कारकीर्द विशाळगडावर १७५१ ते १७६२ पर्यंत झाली. हल्लीं गडावर असलेलें अमृतेश्वराचें देवालय त्यांनींच बांधलें आहे. त्यांचे मृत्युनंतर कृष्णराव १७६३ ते ६८ आणि आबाजी कृष्ण १७६८ ते १७९३ याप्रमाणें कारकीर्दी झाल्या. यांचे कारकिर्दीत प्रतिनिधींना बऱ्याच वेळां करवीरकरांचे वतीनें लढण्याचा प्रसंग आला परंतु कोणत्याही युद्धाची झळ प्रत्यक्ष विशाळगडापर्यंत पोहोंचली नाहीं.

आबाजी कृष्ण यांचे कारकिर्दीत गडावर हवालदार झाले ते:—

१ खेत्रोजी दळवी करवीरकर छत्रपतीकडून होता. परंतु त्याची वर्तणूक चांगली नसल्यानें त्यास घालवून दिले.

१ दरम्यान तीन वर्षे गडावर हवालदार नव्हता. तें काम रवळो महादेव सन्निस हेच करीत होते.

१ त्यानंतर खंडेराव पडवळ बावड्याहून आले. त्यांनीं २ वर्षे हवालदारी केली.

१ पुढें खंडेराव यास सरनोबती देऊन हवाल्याचे काम खंडोजी घाटगे यांस नऊ वर्षे सगितलें. तो मयत झालेवर त्याचा पुत्र नारोजी घाटगे याजकडे दोन वर्षे हवालदारी होती. त्यानंतर पुनः खंडोजीस पांच वर्षे हवाला सांगितला.

आबाजी कृष्ण यांचे नंतर आनंदराव १७९३ ते १८०६, भगवंतराव १८०६ ते १८१९ आणि माधवराव १८२० ते १८३२ असे प्रतिनिधी झाले. हल्लीं गडावर असलेले भगवंतेश्वराचें देवालय भगवंतराव प्रतिनिधींनीं इ. स. १८१६ च्या सुमारास बांधलें आहे.

इ. स. १८२६ सालीं करवीरचे छत्रपती शहाजी उर्फ बुवासाहेब महाराज यांची स्वारी विशाळगड पहाण्याचे हेतूनें गडाकडे आली. बुवासाहेब महाराजांचा कारभार जुलमी असून त्यांच्या लहरी स्वभावाला कोण केव्हां बळी पडेल याचा नेम नसे. तशांत छत्रपतींनीं गडावर येण्याचा आपला हेतूहि प्रतिनिधींना अगोदर कळविला नव्हता. फेब्रुवारी महिन्यांत महाराजांची स्वारी गडाखालीं गजापुरास येऊन पोहोंचली. त्यांच्या आगमनाच्या हेतूबद्दल प्रतिनिधींना शंका येऊन त्यांनीं महाराजांना गडावर

येण्यास प्रतिबंध केला आणि तोफा डागल्या. तोफेचा गोळा महाराजांच्या हत्तीजवळून गेला, परंतु सुदैवाने त्यांना इजा झाली नाही. करवीरकरानीं हि गडाखालील चौक्या जाळून सशस्त्र प्रतिकार केला. उभयतांमध्ये थोडी तोफांची सरबत्ती होऊन छत्रपतींची स्वारी गडावरून परत फिरली. वाटेत मलकापुरास कांहीं दिवस मुकाम करून प्रतिनिधी यांचा तेथील वाडा जाळून स्वारी परत करवीरास गेली, आणि अपराध करणारे इसमास पकडून आणण्याकरितां गायकवाड यांना रवाना केले. त्यांनीं गडावर चौकशी करून विठ्ठल आप्पाजी सबनीस यांनीं तोफा डागल्याचे आढळून आल्याने त्यांना अटक करून करवीरास नेले. गुन्हा भयंकर स्वरूपाचा असल्याने विशेष चौकशी न होता विठ्ठल आप्पाजी यांचा शिरच्छेद व्हावयाचा, परंतु करवीरच्या गुरुमहाराजांच्या कन्या आणि आनंदराव प्रतिनिधि यांच्या सुशील पत्नी ताई महाराज ऊर्फ जानकीबाई यांनीं आपले वडिलांचे मार्फत रद्दबदली करून महाराजांनीं विठ्ठल आप्पाजी यांचे म्हणणे समक्ष ऐकून घेऊन योग्य तें शासन करावें अशी विनंति केली.

त्याप्रमाणे करवीर येथे श्रीअंबाबाईचे चौकांत महाराजांचे समोर चौकशी झाली. त्यावेळीं विठ्ठल आप्पाजींनीं असे सांगितले की, “ किल्ल्याचे घनी छत्रपतीच आहेत. किल्ल्याचे संरक्षण करण्याची जबाबदारी आमचेवर आहे. महाराजांची अगोदर वर्दी नसलेने गडावर गलीम चालून आला अशा समजुतीने गोळागोळी करणे भाग झाले. महाराज येणार अशी वर्दी अगोदर मिळते तर योग्य सत्कार करून गडावर नेणेची तजवीज केली असती. छत्रपतींचे आज्ञेप्रमाणे संरक्षणाकरितांच हे कृत्य केले आहे. गुन्हा वाटत असल्यास महाराजांनीं शासन करण्यास हरकत नाही. ” हे ऐकून महाराजांचा राग शांत झाला, आणि त्यांनीं विठ्ठल आप्पाजी यांना क्षमा करून परत जाण्यास अनुज्ञा दिली.

ही हकीकत पुढे कंपनी सरकारचे कानावर घालण्यांत आल्यावर त्यांनीं याबद्दल चौकशी करून छत्रपती महाराजांना या कृत्याबद्दल ठपका दिला. त्यासंबंधी कंपनी सरकारकडून इ. स. १८३२ मध्ये बुवासाहेब महाराजांना यादी पाठविली ती:—

“श्रीमन्महाराज छत्रपतीसाहेब दाम अलताफहं

नियाजमन्द मेस्तर थामस हरवी बेबरसाहेब बहादूर सर कलेक्टर व पोल्टक्याल यजंट सुभा धारवाड वगैरे नियाजहसूल आंके नियाजमंदाची खैरयत रोष न होऊन हमेशा अलतफनामा सादर करीत आले पाहिजे. दरिविला. महाराज छत्रपती साहेबाची स्वारी भारी जमियत निसी मुत्तसिल विशालगड येथें मोकाम आहे. ठाणा मलकापुरीं इलाखा माधवराव साहेब प्रतिनिधी यांचा गांवठाणा घेतला. महाराजाची स्वारी गडास जाऊ लागली तेव्हां दुतर्फा गोलागोली जाहली. व विशालगडकर यांच्या चौक्या जालल्या. येणेंप्रां सम आरात आल्यावरून इल-तिमास करणेंत येत आहे कीं कंपनी सरकारासी व महाराज छत्रपती साहेबास तहनामा जाहला. त्यांतील २ कलमांत आपले मुलखांतील व मुलका बाहेरले लोक हवाल जाला होतील तितकी फौज ठेवणार नाहीं. हरदू सरकाच्या मुल-केचे आबादी व आरामीबाबे सरकार इंग्रज बहादुर सल्हा देतील त्याप्रां वहिवाट ठेवण्यांत येईल असं आहे. ऐशास प्रतिनिधी विशालगडकर हे कदीम संस्थानिक अबरूदार याजवरी कांहीं गैरवाजवी दस्तदराजी जाहल्या त्याणी व दिगर सरंजामीदारी वगैरे मुतफिक होऊन काय तंटा चालवितील व त्यांजकडून काय नुकसान येइल हें आतां समजणार नाहीं. प्रतिनिधी मोसूफ यासी कांहीं खटला आल्यास लढाईचा मोकदमा न करिता अपेशांत किंवा कंपनी सरकारचे विद्यमानें फैसल करून घेणें बेह-त्तर आहे. सरकारमार्फत फैसल करून घेणेचे खाहिष् असलेस त्यांजकडून महाराजांची नुकसानी व जलल होणार नाहीं व प्रतिनिधी मोसूफ यांजवर कांहीं गैर अमल दरपेश

होणार नाही खु (शब्द लागत नाही) नियाजमंदास महाराज छत्रपती साहेबांचे दौलतराव तरकी बहीष आहे. सबब त्हा सल्हा इलतिमास केली आहे. जियादा उमर व दौलत कामरांनीं सुदाम मुस्तदाम बाद ”

यानंतर विशालगडकर व करवीरकर यांचेमध्य दिलजमाई होऊन त्यांचे संबंध पूर्ववत् सलोख्याचे झाले.

माधवराव प्रतिनिधी इ. स. १८३२ मध्ये कैलासवासी झाल्यानंतर त्यांची मातोश्री राधाबाई यांनीं नारोपंत हिवरेकर यांचे पुत्र बाबाजी यांस इ. स. १८३३ च्या मे महिन्यांत दत्तक घेऊन त्यांचें नांव अमृतराव असें ठेविलें. त्यांची प्रतिनिधीपदावर स्थापना करण्याकरितां महाराजांची स्वारी पुनः गडावर ५००० सरंजामानिशीं आली. याप्रसंगीं छत्रपतींना योग्य असा त्यांचा सत्कार करण्यांत आला. महाराजांनींही गडावरील मानकरी व दरकदार वगैरे नायक, सरदार, शिपाई यांस शेलापागोटीं, शालजोड्या, बनाती वगैरे सुमारे १५।१६ हजारांचें कापड वाटलें. छत्रपतींचा मुक्काम गडावर सात दिवस होता.

आबाजी कृष्ण प्रतिनिधी यांचेनंतर गडावर हवालदार झाले ते:—आनंदराव प्रतिनिधींनीं खंडेराव पडवळ यांचे पुत्र भगवंतराव यास हवालदार नेमले तें काम त्यांनीं २८ वर्षे केलें. ते मयत झालेवर रघुनाथराव पडवळ यांची नेमणूक माधवराव भगवंतराव यांचे कारकीर्दीत झाली. बंडाईपर्यंत म्हणजे इ. स. १८४४ पर्यंत ते हवालदार होते. त्यांचेवर बंडाचा आरोप आल्याने त्यांना अटक झाली व पुढें ते पुण्याच्या तुरुंगांत मृत्यु पावले. त्यांचे वंशज हल्लीं मलकापुरांत असतात. बंडाईनंतर गडाची तटबंदी ढासळून टाकण्यांत आली व प्रतिनिधींचें ठाणेंही गडावरून मलकापुरास आल्याने त्यानंतर गडावर हवालदारांची नेमणूक बंद झाली.

प्राचीन काळीं राज्याचें संरक्षण मुख्यतः किल्ल्यामुळेच होत असल्याने कोणत्याही राजवटींत किल्ल्याचा बंदोबस्त योग्य ठेवण्याकडे राजकर्त्यांची दृष्टी असे. किल्ल्यांची नेहमीं डागडुजी करून तेथील शिवंदी सर्वदा सज्ज ठेवावी लागे. संरक्षणाकरितां ठेवलेल्या लोकांना गडकरी असें

विशाळगड

गडाच्या प्रचंड कड्याचें एक मनोरम दृश्य.

विशालगड

गडाचें एक दृश्य.

चोर दरवाजा आणि ढासळलेली तटबंदी स्पष्ट दिसत आहे.

गडाच्या अजस्र कड्याचा एक भाग.

म्हणत. त्यांना सक्त मेहनतीचें काम पडत असल्यामुळें मेहनताना म्हणून सटळ हातानें इनामें दिलीं होतीं. आणि याशिवाय नक्त मुशाहिराहि देण्यांत येई. लढाईनंतर त्यांना बक्षिसें मिळत तीं निराळींच. या लोकांचें महत्त्व जाणून राज्यकारभारांतही त्यांना पुष्कळच सवलती मिळत. यामुळें इंग्रजांचा अंमल प्रस्थापित झाल्यावर लढाया बंद पडल्या आणि या वर्गाचेंहि महत्त्व कमी झालें. करवीर प्रांताची राज्यव्यवस्था सुधारून राज्यकारभाराला सोयीस्कर असे विभाग पाडण्यांत येऊन ते मामले-दारांच्या ताब्यांत देण्यांत आले. गडकऱ्यांच्या नेमणुका कमी झाल्या. त्यांची बक्षिसें व लुटालूट बंद झाली; इनामाबद्दल सक्तीनें नोकऱ्या कराव्या लागल्या. या सर्वच कारणांमुळें हा वर्ग असंतुष्ट होऊन त्यांच्यांत बंडाई सुरू झाली. इंग्रजी सत्तेमुळें आपलें वैभव कमी झालें असें वाटून त्यांचा रोख मुख्यतः इंग्रज अधिकाऱ्यांविरुद्ध होता. या सुमारास म्हणजे इ. स. १८४३ सालीं करवीरचा राज्यकारभार पाहण्यास इंग्रजांचे तफें दाजी कृष्ण पंडित यांची मुख्य कारभारी म्हणून नेमणूक झाल्यानें गडकऱ्यांमधील असंतोष पराकाष्ठला पोचला; आणि अखेरीस उघडपणें बंड पुकारून सामानगड व भुदरगड येथील गडकऱ्यांनीं किल्ल्यांचे दरवाजे बंद केले. बंडाचा फैलाव साऱ्याच किल्ल्यांवर झाला. विशालगडही त्यांतून बचावला नाही. गडानजिक साखरपें या गांवीं चौकी होती. ती गडकऱ्यांनीं जाळली. बंडाच्या बंदोबस्तास स्थानिक संरक्षक दल अपुरें पडल्यानें बाहेरून मदत मागवावी लागली. आणि शेवटीं बेळगांव व रत्नागिरी येथील इंग्रजी लष्कर आणि तोफखाना यांच्या सहाय्यानें जनरल डेल्मॉल्ट, कर्नल औट्रॅम, कर्नल ओहॅन्स, कर्नल मॅलीस वगैरे लष्करी अधिकाऱ्यांनीं सर्व किल्ले कबजांत घेतले. त्याच वेळीं विशालगडहि त्यांनीं ताब्यांत घेतला; आणि बंडखोर लोकांना इतः-पर त्यांचा आश्रय घेतां येऊं नये म्हणून गडाची अभेद्य तटबंदी सुरंग व तोफा डागून ढासळून पाडली. =

= या बंडाला गडकऱ्यांची पुंडाई असें मुत्सद्यांनीं नांव ठेवलें तरी निःपक्षपाती

गडाचा विध्वंस करीपर्यंत पंतप्रतिनिधींचे ठाणे गडावरच असे. त्यावेळीं गडावर १२०० पायदळ, १०० घोडेस्वार आणि १८ तोफा असा तेथे संरजाम होता. परंतु १८४४ नंतर तेथील निवास धोक्याचा, गैरसोयीचा आणि अनवश्यक झाल्यामुळे इ. स. १८५० मध्ये कृष्णराव प्रतिनिधीनी आपल्या संरजामासह मलकापुरास ठाणे नेले. ५ यानंतर आतां पावेतो प्रतिनिधींच्या घराण्यांतील कोणीही विशाळगडास भेट दिली नाही. ज्या गडाने एकाकाळीं इतके मोठे वैभव उपभोगले त्या गडाचे सांप्रतच्या अवस्थेतील दृश्य पाहून भावनांचा उद्रेक सहन होणार नाही याच भावनेने गडावर त्यांचे आगमन होत नसावे. दांत व नखे काढलेल्या केसरीच्या शरीरांतून जणू प्राणही निघून गेला. ८०० वर्षे राज्योपभोग उपभोगलेला हा गड गेली १०० वर्षे आपल्या गतवैभवाचे दुःखित आणि उदास अंतःकरणाने स्मरण करीत एखाद्या कर्तव्यगार परंतु वयस्क, भाग्यवान परंतु दरिद्री पितामहाप्रमाणे पंचमहाभूतांचे तीव्र आघात सहने करीत उभा आहे.

दृष्टीने विचार करणारांस ही १८५७ सालच्या क्रांतियुद्धाची छोटीशी आवृत्तीच भासेल, नाहीतर महाराजांचे बंधू श्रीमंत चिमासाहेब यांचा संबंध बंडाशी येण्याचे कारण नव्हते. परंतु त्याचा विचार करण्याचे हे स्थळ नव्हे.

मलकापूर हे विशाळगड जहागिरीचे सांप्रतचे मुख्य ठिकाण आहे. या गांवाचे वर्णन एडवर्ड सूर नांवाच्या इंग्रज गृहस्थाने इ. स. १७९४ साली लंडन येथे प्रसिद्ध केलेल्या पुस्तकांत दिले आहे. हे वर्णन कॅप्टन लिटल याच्या नेतृत्वाखाली गोरें सैन्य रत्नागिरीहून निघून परशुरामभाऊ पटवर्धन यांच्या मदतीस टिपू सुलतानावरील मोहिमेस जाते वेळचे आहे.

“ पलटणीने ता. १६ डिसेंबर सन १७९० रोजी विश्रांति घेऊन दुसरे दिवशीं बारा मैलांवरील मलकापूर या गांवाकडे कूच केले. हे एक मध्यम प्रतीचे व दाटवस्तीचे गांव आहे. येथे गावठी कापडाचे माग असून दर आठवड्यास नानाविध मालाचा बाजार भरतो. विशेषतः हे अंबाघाटावरील नजिकचे महत्वाचे ठिकाण अस-

असा या गडाचा रोमांचकारी इतिहास आहे. यावरून दोन गोष्टी ठळकपणे नजरेस येतात. योगायोग म्हणा अथवा नैसर्गिक अनुकूलता म्हणा परंतु या गडावर जेव्हां जेव्हां यवनांनी आक्रमण केले त्या त्या वेळीं यावनी रक्ताचा पुरा मोत्रदला घेतल्यावांचून हा गड त्यांच्या आधीन झाला नाही. मात्र हिंदू राजांनी हल्ला करतांच अल्पायासांतच तो त्यांच्या स्वाधीन झाला आहे. या गडाचे दुसरे वैशिष्ट्य म्हणजे याच्या इतका प्राचीन आणि उज्ज्वल व घडामोडीच्या परंपरेचा किल्ला केवळ महाराष्ट्रांतच काय परंतु उभ्या भारतवर्षांतहि एखादा दुसराच आढळेल.

विशाळगडाच्या वास्तुदेवते, माझा तुला सादर प्रणाम असो.)

ल्याने तळकोंकणांत तयार होणास वराच माल येथे येतो. गांव एका नदीजवळ सुपीक स्थळीं व्यवस्थित वसले असून या ठिकाणीं मानवी मदतीशिवाय निसर्गदेवता मुक्तहस्ताने आपल्या देणगीची खैरात करित असते.” (श्री. पी. के. गोडे यांच्या कृपेने.)

किले विशाळगड

भाग दुसरा

वर्णन

किल्ले विशाळगड

भाग दुसरा

वर्णन

विशाळगड सांप्रत कोल्हापूर संस्थानचे मांडलीक श्रीमंत राजश्री आबासाहेब पंतप्रतिनिधि यांचे ताब्यांत आहे. ही जहागीर स्थापन झाल्यापासून इ. स. १८४९ पर्यंत जहागिरीचे मुख्य ठाणे गडावरच असल्याने जहागिरीस 'विशाळगड जहागीर' असेच नांव प्रचारांत आले. ते अद्याप कायम आहे. गडाला जाण्यास दोन मार्ग आहेत. कोल्हापुराहून रत्नागिरीकडे जातांना २९ मैलांवर मलकापूर आहे. येथून थेट पश्चिमेकडे सुमारे १८ मैलांवर गड आहे. ही वाट मोटारचे प्रवासास फारशी चांगली नाही. याच रत्नागिरी मार्गावर मलकापुराहून पुढे १० मैलांवर आंब्रा नांवाचे गांव सह्याद्रीच्या माथ्यावर आहे तेथूनही गडास जाण्यास गाडीमार्ग आहे. हे अंतर सुमारे १२ मैलांचे आहे. हा रस्ता चांगला असून मोटारींची रहदारी याच मार्गाने सुरू असते. आंब्रा ते विशाळगड हा प्रवास सह्याद्रीच्या माथ्यावरून असल्याने वाटेत दाट जंगल आहे. तेथील वनश्री केवळ अवर्णनीय आहे. आंब्यापासून सुमारे पांच मैलांवर रस्त्याचे बाजूस एक मधुर पाण्याचा झरा आहे. त्याला

बारमाही पाणी असते. भर उन्हाळ्यांत देखील तेथील शीतल पाणी केवळ अमृताप्रमाणे मधुर असते. झऱ्याला ' भिवतळी ' असे नांव आहे. तेथून पुढे सुमारे ३ मैल डोंगर उतरून गेल्यावर ' केमरुणवाडी ' नांवाची वाडी लागते. या वाडीचे पूर्वेस सुमारे दोन मैलांवर डोंगरांचे दरम्यान जवळ जवळ अर्धा पाऊण मैल लांबीची खिंड आहे. इ. स. १६६० मध्ये शिवाजी महाराज पन्हाळ्याहून विशाळगडास येत असता ज्या ठिकाणी बाजी देशपांडे याने फाजलखान आणि शिद्दी जोहार यांचे प्रचंड सैन्य थोपऊन घरून अपूर्व पराक्रमाने ज्या खिंडीचे नांव इतिहासांत अजरामर करून ठेवले तीच ही हिंदुस्थानची थर्मापली ! हीच ती पावनखिंड !!

येथून पुढे जवळच गजापूर नांवाचे गांव आहे. तेथून गडाकडे जातांना उजव्या हातास एक डोंगराची रांग लागते त्या रांगेत एका ठिकाणास ' दिवाण वाडा ' असे म्हणतात. औरंगजेब बादशहाची स्वारी झाल्यावेळी त्याच्या दिवाणाची छावणी या ठिकाणी होती. यावरून दिवाणवाडा असे या ठिकाणास नांव पडले, ते अद्याप कायम आहे. हल्ली तेथे घनगरांच्या चार झोपड्या आहेत ! गजापूर येथे वैश्य लोकांची बरीच वस्ती आहे. पूर्वी गडावर ठाणे असतांना येथे मोठी बाजार पेठ होती. गांवाचे मठ व पेठ असे दोन भाग आहेत. त्यांचे दरम्याने एक मोठे मैदान आहे. त्यास ' बादशहाचा माळ ' असे म्हणतात. इ. स. १७०२ मध्ये औरंगजेब बादशहाने विशाळगडास वेढा घातल्यावेळी त्याचे प्रचंड सैन्याची येथे छावणी होती. त्यावरून ' बादशहाचा माळ ' असे नांव पडले. नजीकच मोगल सैन्याकरिता बांधलेल्या बऱ्याच विहिरी, झरे वगैरे पाण्याचे पुरवठे आहेत. तसेच येथे मुसलमानांची वस्ती दोन ठिकाणी आहे. ती बहामनी राजांचे कारकिर्दीपासून असावी. येथून पुढे वाटेत एक टेकडी लागते त्यावर चढून जाताच समोर विशाळगडाचा प्रचंड किल्ला प्रथमच दृष्टीस पडतो. सृष्टिदेवतेचे हे प्रचंड स्वरूप पाहून गडाच्या प्राचीन इतिहासाशी अनभिज्ञ असणाऱ्यांचे देखील मन भांबावून जाते आणि मराठ्यांच्या इतिहासाचा परिचय अल्प प्रमाणांत

असणारांचें मनापुढें तर मराठेशाहीचें गतवैभव क्षणमात्र चमकून त्यांच्या मनांत उदास विचार आल्याशिवाय रहात नाहींत. वाटेंत गोणीमूठ आणि घोणस्लीचें रान अशी दोन ठिकाणें ओलंडतांच गडाचा पायथा लागतो. वर जाणेंस पूर्वी बांधीव पायऱ्यांची वाट होती. परंतु पायऱ्यांचे दगड ठिकठिकाणीं निखळून गेल्यानें ती पूर्वीप्रमाणें राहिलेली नाहीं. गडावर चढून जाण्यास सुमारे पाव तास लागतो. वर चढून जातांच तेथील शीतल हवा, मधुर पाणी आणि सभोंवतालचें मनोहर दृश्य यांच्या योगानें प्रवासाचा शीण क्षणाधर्मांत नाहींसा होतो. वरील हवा फारच शीतल असून भर उन्हाळ्यांत देखील उष्णतामान ९० अंशावर क्वचितच जातें. पावसाळ्यांत मात्र वरून देवता येथें अनिर्वध विहार करीत असते. पाऊस प्रत्येक वर्षी २५० पासून ३०० इंच पर्यंत पडतो. आणि धुकें तर इतकें असतें कीं एक हात अंतरावरील पदार्थ दिसणें मुष्कील !

गडावरील प्राचीन इमारती बहुतेक साऱ्या पडलेल्या आहेत. तथापि त्यांचे वर्णन पुढें दिलें आहे:—

सोबतच्या नकाशांत गडाची तटबंदी जाड रेषेनें दर्शविली आहे. अशा खुणा बुरुजाबद्दलच्या आहेत. बहुतेक बुरुज पडलेले असून तटबंदीहि ठिकठिकाणीं ढांसळलेली आहे.

१ मारुतीचें टेक—

हें गडाच्या दक्षिणटोंकास आहे. तेथें एक मारुतीचें लहान देवालय आहे. जवळच एक भुयार असून ती खलबतखान्याचीं जागा होती असें सांगतात.

२ बोडणीचा माळ.

३ पाताळनगरी—

ही एक लहान दरी आहे. हें गडावरील सर्वांत खोलगट ठिकाण असल्यानें त्याला पाताळनगरी असें नांव पडलें असावें.

४ श्री अमृतेश्वर—

हें शंकराचें देवालय आहे. हें अमृतराव प्रतिनिधि (१७५१ ते १७६२) यांनीं बांधलें. पायरीवर खालील लेख आहे.

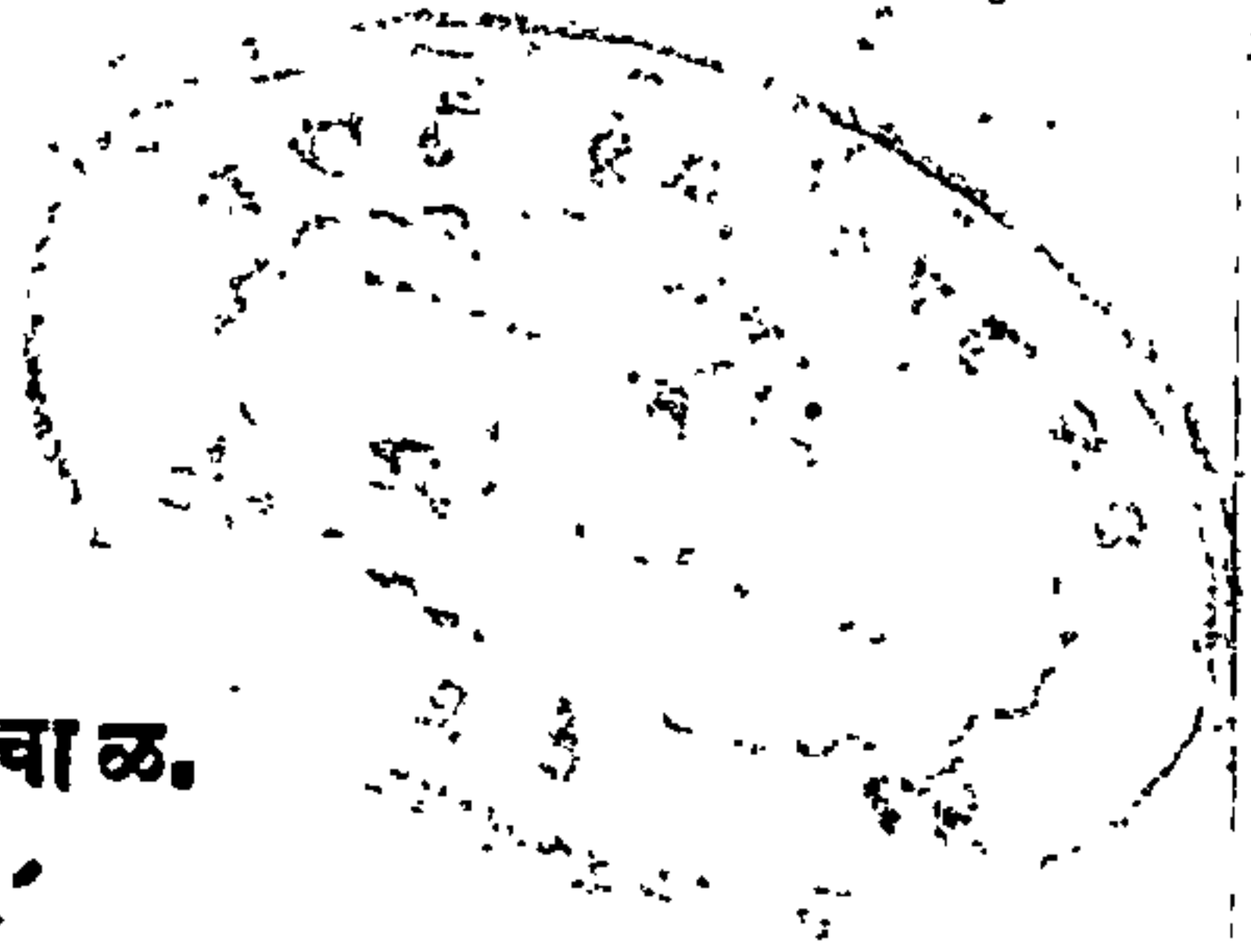
॥ श्री निवास ॥

॥ दास चर ॥

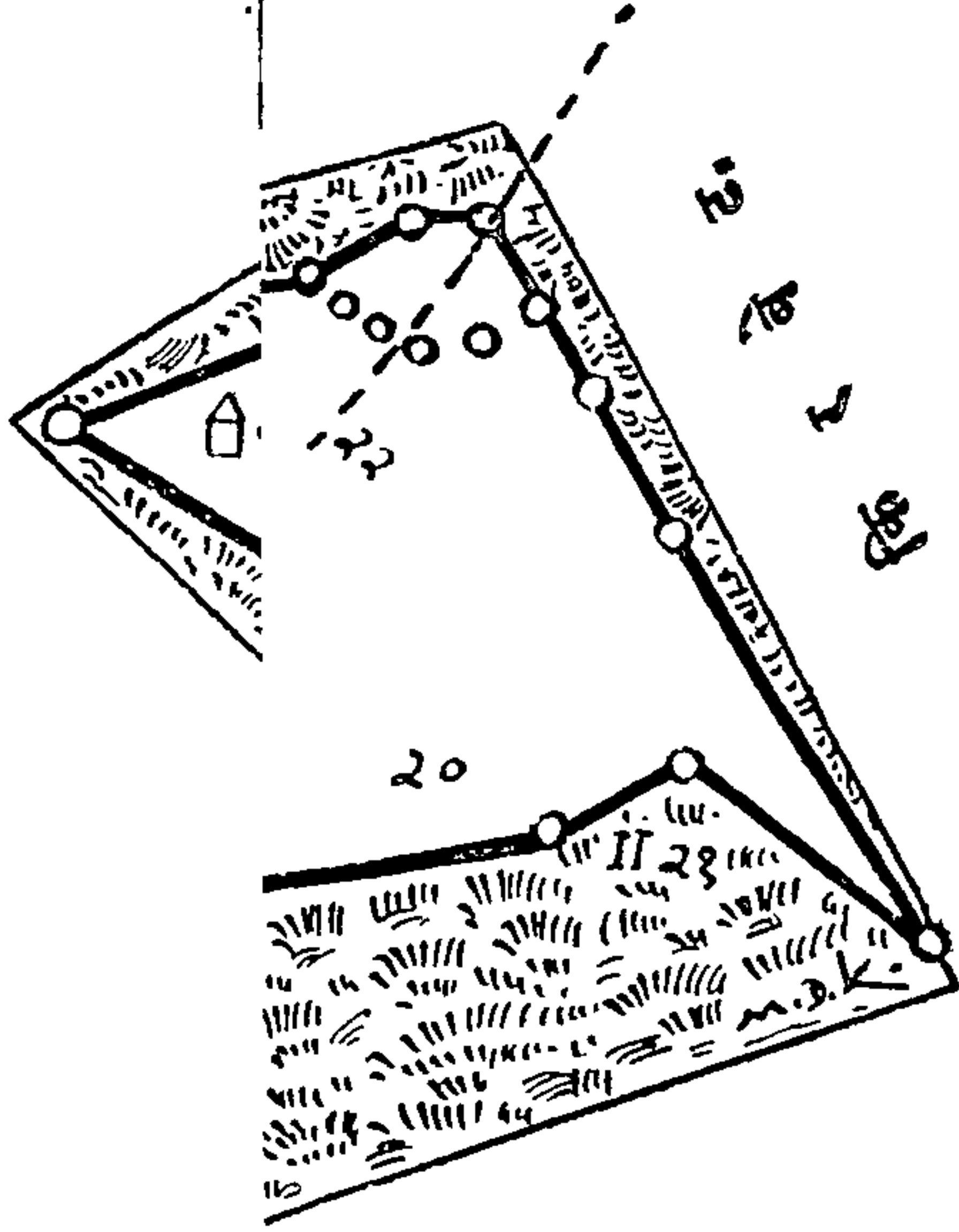
॥ ण रज ॥

पुढील अक्षरें पुसट झाल्यानें समजत नाहींत. देवालय अत्यंत रम्य ठिकाणीं बांधण्यांत आले आहे. आजूबाजूस गर्द झाडी असून समोर एक सुंदर पाण्याचा झरा आहे. यांत कायम पाणी असते. झऱ्याखालीं एक चिरेबंदी दगडाचा हौद बांधला असून त्यावर लहान लहान कुंडें खोदलीं आहेत. त्यांचा उपयोग पूर्वी संध्या करण्याकडे होत असे. गडावरील सर्वांत रम्य आणि शांत असें हें ठिकाण आहे.

विशाळगड-

मा चाळ.

२०

२१

अ धि श्री.

बाकी
पैकी :

५ डिकमाळ.

६ गंजीचा माळ—

येथे पूर्वी गवताच्या गंज्या रचीत असत.

७ रणमंडळ—

गडाची चढण संपल्यानंतर वरील सपाटीला एखाद्या लहान टेकडी सारखाच मोठा चौथरा आहे. त्याला रणमंडळ असे म्हणतात. भोव राजाने भूपाल तळे बांधतेवेळी त्यांतून काढलेल्या मातीने हा चौथरा झाला आहे असे म्हणतात. गडाच्या मुख्य प्रवेशद्वारानजीक ही टेकडी असल्याने गडावरील प्रत्येक युद्धांत या ठिकाणी मोठी घनचक्र व हातघाईची होई. त्यामुळे या जागेस रणमंडळ असे नांव पडले आहे. गडावरील हे सर्वांत उंच स्थान असल्याने येथून गडाचा देखावा उत्तम दिसतोच पण खालील कोंकण-पट्टीचे दृश्य समुद्रापर्यंत मोठे मनोहर आणि अद्भुत असे दृश्यमान होते. विशेषतः सायंकाळी अस्तमानाचे दृश्य अत्यंत मनोहर दिसते. सूर्यबिंब हळू हळू क्षितिजाखाली जात असतां समुद्राच्या पृष्ठभागावर किरणांचे परिवर्तन होऊन सूर्यबिंबाचे विविध आकार पहात असतांना देहभान हरपते.

८ मुढा दरवाजा—

याला चोर दरवाजा अथवा टेहळणी दरवाजा असेही म्हणतात. या दरवाजांतून पुढे जाण्यास वाट नाही. परंतु येथून गडाखालील प्रदेशावर टेहळणी करता येते. त्याचे नजीकच एक बुरूज असून तेथून गडाचे वाटेवर बरोबर मारा करता येतो. या ठिकाणी अद्यापही एक जुनी मोडकी तोफ पडली आहे.

९ हजरत पीर मलिकरहाणचा दर्गा.

विशाळगडावरील हे एक प्रसुख ठिकाण आहे. मलिक रैहान नांवाच्या साधुपुरुषाचे हे स्मारक असावे. दर्गाची इमारत बरीच जुनी असून तिची

बांधणावळही जुन्या पद्धतीची होती. राजापूर येथील एक धर्मनिष्ठ व्यापारी शेट फोंडुशेट बकर यांनी विशाळगड सस्थानकडे एक मोठी देणगी दिल्याने इ. स. १९३१ मध्ये जुन्या इमारतीचा जिर्णोद्धार करून हल्लीची सुंदर इमारत त्या ठिकाणी बांधण्यांत आली आहे. इमारतीसभोवती प्रशस्त प्राकार आहे. त्यांत पश्चिमेकडील बाजूस एक मशीद असून बाकी चोर्ही-कडे थडगी आहेत. दर्ग्यासमोरील दोन तीन थडगी दर्ग्याचे मुजावरांच्या पूर्वजांची आहेत. प्राकारालगत कमानीचा प्रवेशदरवाजा आहे. त्यावर मध्यभागी एक फारसी भाषेतील शिलालेख असण्यांत आला आहे. त्यातील आशयः—

‘ धर्माचा आधार आणि सत्पंथियांचे भूषण असा मलिक रैहान याने मशिदीची सेवा अबदुल रहीम याच्या पुत्रांकडे प्राचीनपासून सोपविली होती. उदात्ततेचे आणि उच्च गुणांचे आश्रयस्थान असलेला अप्पाजीपंत... आणि खेळण्यावरील इतर विश्वासूक अधिकारी यांनी या बाबतीत चौकशी केल्यावर अबदुल रहीमच्या पुत्रांचे मागणे योग्य असल्याचे दिसून आल्यावरून त्यांचेकडे वारसा चालविणेत आला. क्वासिमचा मुलगा मखदूमखान यानेही आपले म्हणणे पुढे मांडले होते. परंतु ते अविश्वसनीय ठरले. तारीख ... माहे रमजान सन ११७८ हिजरी. ’ *

दर्ग्याच्या मुजावरी संबंधाने लागलेला वाद पंचाचेमार्फत तोडण्यांत आला त्याबद्दल हा उल्लेख आहे.

दर्ग्याच्या आंतील बाजूस एक खोली असून त्यांत मलीक रैहानची कबर आहे. दर्ग्याचे वहिवाटदार मुजावर दोन आहेत. त्यांचेमध्ये दरसाल फेराने कामाची पाळी येते. काम करणारे मुजावराखेरीज इतर कोणताही आंतील कबरीजवळ प्रवेश करण्यास सक्त बंदी असते. खोलीस एक लहानसे दार असून त्यांतूनच सर्वांना दर्शन घ्यावे लागते.

* मूळ फारशी लेखाचे भाषांतर फर्ग्युसन कॉलेज मधील फारशी भाषेचे अध्यापक प्रो. वर्मा M. A., M. F., A. F. यांनी करून दिले आहे.

या दाराच्या दोन्ही बाजूस भिंतीत दोन आरबी लिपीतील फारसी शिलालेख बसविले आहेत. प्रो. वर्मा यांनी या शिलालेखांचा अभ्यास करून त्यावर लिहिलेला निबंध मुंबई युनिव्हर्सिटीचे जर्नल व्हॉ. २ भाग १ (जुलै १९३३) मध्ये प्रसिद्ध केला आहे. तत्पूर्वी मेजर ग्रॅहॅम यांच्या Statistical Report on the principality of Kolhapur (1854) आणि Gazetteer of the Bombay presidency volume XXIV Kolhapur (1886) या ग्रंथांतही त्यांचे इंग्रजी भाषांतर दिले आहे. परंतु प्रो. वर्मा यांनी त्या भाषांतरांतील दोष दाखवून त्या ग्रंथकारांचा शिलालेखाच्या तारखेबद्दल कसा आणि कां गैरसमज झाला होता हे साधार दाखवून दिले आहे. डावीकडील शिलालेख १९" × १२" या आकाराचा असून त्याचा अर्थ:

ओळ १ " जगांतील सर्व कार्य धैर्याने साधते.

„ २ हा ' दौलत बुरुज ' सौंदर्यात पुरा केला आहे.

„ ३ तुला जर त्याचो तारीख जाणण्याची इच्छा असेल

„ ४ तर ती " दौलत बुरुजांत आहे. "

याशिवाय बाजूला पुढील अक्षरे आहेत " परमेश्वर अविनाशी आहे. सर्व वस्तूंचा नाश होतो " मेजर ग्रॅहॅम यांनी यावरून या शिलालेखाची तारीख हिजरी सन ६४५ म्हणजे इ. स. १२४७ ही ठरविली आहे. गॅझेटियरमध्ये याबद्दल शंका प्रदर्शित करण्यात आली आहे परंतु त्याचे निराकरण करण्यांत आले नाही. प्रो. वर्मा यांनी या लेखाची तारीख ९८१ हिजरी म्हणजे इ. स. १५७३-७४ अशी ठरविली आहे.

उजवीकडील लेखाची शिला २५ " × ९ १/२ " या आकाराची असून त्यावरील लेखाचा अर्थ:

ओळ १ — जगांतील सर्व काम धैर्याने साधतां येते.

„ २ — नशिववान इब्राहिमशहाच्या आज्ञेने हा बांधण्यांत आला.

„ ३ — तुला जर त्याची तारीख जाणण्याची इच्छा असेल

„ ४ — तर ती " दौलत बुरुजांत " आहे.

बाजूला ' हे दयानिधे , त्याचें स्मरण करा ' अशी अक्षरें असून ' हिजरी सन ९९६ ' (इ. स. १५८८-८९) असें लिहिलें आहे.

लेखांतील अर्थावरून या शिला ' दौलत ' नांवाच्या बुरुजावरील आहेत हें उघड आहे. बुरुज पडल्यानंतर तेथील शिला दग्यांत आणून ठेवल्या असाव्यात आणि पुढें दग्यांतील भिंत बांधतांना त्यातील अर्थ न समजून त्या येथें बसविल्या आहेत असें दिसतें. त्यांतील निर्देशावरून विजापुरचा बादशहा इब्राहिम अदिलशहा (१५८० ते १६२६) याच्या कारकिर्दीत हा दौलत बुरुज बांधला असल्याचें दिसतें.

गडावरील कोणत्याही बुरुजाला दौलत बुरुज असे नांव असल्याचे समजून येत नाही. परंतु येथून नजीक असलेल्या पन्हाळा किल्ल्यावर या नांवाचा बुरुज होता. इ. स. १८२५ च्या सुमारास करवीरचे छत्रपति बुवासाहेब महाराज यांची स्वारी पन्हाळा किल्ल्यावर असतांना या बुरुजाखाली मुसलमानीं कारकिर्दीत बरेच द्रव्य पुरून ठेवले असल्याचें त्यांना लोकांनी सांगितलें. त्यावरून बुवासाहेब महाराजांनी तो बुरुज तळापर्यंत उकरला परंतु अर्थात् त्यांना द्रव्याचा ठेवा मुळीच मिळाला नाही. अशी हकीगत मोडकानीं आपल्या करवीर प्रांताचा इतिहास भाग २ पान १५ यावर लिहिली आहे. कदाचित् त्याच बुरुजावरील शिलालेख कोणी अज्ञ माणसानें येथें आणले असणेही असंभवनीय नाही.

ग्रॅहॅम आणि गॅझेटियर या ग्रंथांत या शिलालेखांचे स्थान दिलेले नाही. दग्यांच्या भिंतीवर फारशी शिलालेख असल्याचें त्यांत नमूद आहे परंतु त्याचा अर्थ या दोन्हीं ग्रंथांत पुढीलप्रमाणें दिला आहे:—

“ हा गड भोज नामक मराठा राजाच्या ताब्यांत होता. मी, मलिकरैहान यानें यावर सहा वेळ हल्ले केले परंतु पराजय झाला. सातव्या हल्यांत मी गड काबीज केला. शूर हो म्हणजे तुझी भरभराट होईल.”

ग्रॅहॅमने आपल्या ग्रंथांत हा शिलालेख इ. स १२३४ मधील असल्याचें लिहिलें आहे. पंतप्रतिनिधी बखरीत दौलत बुरुजाचा अगर त्यावरील शिलालेखाचा मुळीच उल्लेख नाही. दग्यांतील भिंतीवर दोन बाजूस फारशी

हरपा असल्याचे त्यांत नमूद आहे. एकाचा अर्थ वर दिल्याप्रमाणे मलिकरैहान संबंधी असून दुसऱ्याचा अर्थ पुढील प्रमाणे दिला आहे.

“ मलिकरानखानसाहेब एकसष्ट वर्षे किल्लेखेळणेची किल्लेदारी केली आणि विशाळगड करके नाम रखे खोडा अगर ब्रेडी आपले हयातमे तोडे. तेथें और बाद वाफत-केभी हुकूम कीं, येथें मुरापवदोंका खोडा ब्रेडी तोडेगा. एकसष्ट वर्षे किल्लेदारी करून मयत झाले. खोडाब्रेडी हयात असता तुटत असे व हल्ली कोणी नवस केला असता खोडाब्रेडी अद्यापी त्या पीराचे दरग्यामध्ये तुटते. ”

हे दोन शिलालेख दरग्याचे भिंतींत असल्याचें लिहिले आहे. परंतु प्रत्यक्ष त्या ठिकाणचे शिलालेख मलिकरैहान संबंधानें नसून दौलत बुरुजा-संबंधी आहेत आणि मलिकरैहान संबंधाचे लेख कोठें आहेत याचा पत्ताच नाही !!

हा मलिकरैहान कोण होता आणि तो केव्हां झाला हा मोठा वादग्रस्त विषय झाला आहे.

मलिकरैहान संबंधी जे शिलालेख असल्याचे समजले जाते त्यावरून त्यानें इ. स. १२४७ च्या सुमारास गडावर हल्ला करून तो भोजराजकडून हस्तगत केला असा भास होतो. परंतु इ. स. १२०८-१० चे सुमारासच भोजराजाचा पराभव होऊन हा सर्व प्रांत देवगिरीच्या सिंघण राजानें जिंकला असल्याचें अनेक शिलालेखांवरून दिसत असल्यानें मलिकरैहान यानें त्याचेवर मोहीम करणें असंभवनीय आहे. मलिकरैहान हा यादवांचा सरदार असल्याचेंही दिसत नाही. कारण इ. स. १२५० च्या सुमारास दक्षिणेंत मुळीं मुसलमानांचा प्रवेशच झाला नव्हता. मुसलमानांची प्रथम स्वारी इ. स. १२९४ मध्ये देवगिरीवर झाली आणि त्यानंतर १०।१५ वर्षांनीं ते महाराष्ट्रांत आले. शिवाय आद्य मुसलमानी इतिहासकार फेरिस्ता यानें बहामनी वजीर महमद गवान याच्या इ. स. १४६९ मध्ये विशाळगडावर झालेल्या यशस्वी मोहिमेचें वर्णन देतांना याचवेळीं मुसलमानांनीं प्रथम गड काबीज केला असे निश्चितपणें लिहिलें आहे.

(Ferista's History of the Deccan by Scott Vol. I p. 156 आणि Nairn's History of Konkan p. 32.) यावरून इ. स. १४६९ च्या पूर्वी गडावर मुसलमानी सत्तेचा प्रवेश झाला नसल्याने शिलालेखावरून दिसून येणारी मलिकरैहानची हकीगत मुळीच विश्वासनीय वाटत नाही.

राजापूर येथील हकीमुल्ला अब्दुल गफूर हकीमुल्ला हुसेन नांवाच्या एका इसमाने " सयाने हयात " नांवाचे मलिक रैहानचे संक्षिप्त चरित्र लिहिले आहे. त्यांत मलिक रैहान याचे पूर्वचरित्रांत तो विजापुरचा बादशहा महंमद अदिलशहा (१६२६ ते १६५६) याचा सरदार असल्याचे सांगून त्याने बादशहाकरिता केलेल्या पराक्रमांचे वर्णन केले आहे. महंमदशहाचे पदरी मलिक रैहान नांवाचा सरदार होता. हे फेरिस्ता, बुसातिनेसलातीन वगैरे ग्रंथांवरून दिसत आहे. परंतु त्यांपैकी कोणत्याही ग्रंथांत त्याने खेळण्यावर मोहीम केल्याचा कोठेच उल्लेख नाही. त्याचे कार्यक्षेत्र कर्नाटक, सोलापूर वगैरे कडेच होते. त्या ग्रंथांतून हा उल्लेख नजर चुकीने राहिला असे मानले तरी वस्तुस्थितीशी त्याचा मेळ घालतां येत नाही. कारण अदिलशाहीच्या स्थापनेपासूनच हा गड त्यांच्या ताब्यांत असल्याचे त्या कालच्या फर्मानावरून दिसून येते. यामुळे गडावर विजापुरकरांनी मोहीम करण्याची आवश्यकताच संभवत नाही. तसेच त्याने गडावर हल्ला केला असे वाढाकरितां मानिले तर तो प्रसंग इ. स. १६३० नंतर केव्हां तरी झाला असला पाहिजे. परंतु इ. स. १६५९ मध्ये शिवाजी राजांनी हा गड जिंकला ही इतिहाससिद्ध गोष्ट आहे. असे स्थितीत शिलालेखांत लिहिल्याप्रमाणे त्याने ६१ वर्षे गडाची किल्लेदारी केली हे कसे संभवनीय आहे ?

त्याचप्रमाणे त्याने गडाचे नांव विशालगड असे ठेवल्याचा उल्लेख शिलालेखांत दिसतो. परंतु मलिकरैहान हा मुसलमान असल्याने तो ' विशालगड ' असे संस्कृत नांव गडास ठेवील अशी कल्पनाही करवत नाही. शिवाय गडाचे नांव विशालगड असे शिवाजीमहाराजांनी ठेवल्याचे इतर ग्रंथावरून स्पष्ट दिसते. इ. स. १६६० च्या पूर्वीच्या कोणत्याही मुसलमानी फर्मानांत ' विशालगड ' असे नांव आढळत नाही. प्रत्येक ठिकाणी

‘ खेळणा ’ असाच उल्लेख आढळतो. यावरून शिलालेखांतील नाम-करणाचा उल्लेखही अविश्वसनीय ठरतो.

याप्रमाणे मलिकरैहानचें चरित्र ज्या शिलालेखावरून आधारलें जाते ते लेखच मुळीं अस्तित्वांत नाहींत ही पहिली गोष्ट. त्यानंतर त्या लेखांचा जो मतितार्थ उपलब्ध आहे त्यावरून हा वृत्तांत इतिहासाशीं सर्वस्वी विसंगत आहे ही दुसरी गोष्ट. या दोन्हीवरून मलिकरैहानसंबंधीं प्रचलित असलेला वृत्तांत सर्वस्वी अविश्वसनीय असल्याचें दिसून येईल. त्यानें भोजाराजाशीं लढाई केल्याच्या आणि गड जिंकल्याच्या लोककथेस ऐतिहासिक आधार तर नाहींच परंतु ती निर्विवाद ठरलेल्या इतिहासाशीं सर्वस्वी विसंगत अशीच आहे. यावरून मलिकरैहान हा साधूवृत्तीचा कोणी अवलिया असून अदिलशाहीच्या अमलांत त्याच्या दर्ग्याची स्थापना झाली असावी असें वाटतें.

दर्ग्यास प्रतिवर्षीं जिल्हेज महिन्याच्या १३ तारखेस मोठा उरूस होतो. त्याला हिंदू व मुसलमान या दोन्ही धर्मांचें लोक जमतात. अलीकडे गडापर्यंत मोटारमार्ग झाला असल्यानें उरूसाला येणाऱ्यांची संख्या दिवसेंदिवस वाढत आहे. उरूस तीन दिवस असतो. पहिले दोन दिवस दर्ग्यांत कुराणपठण वगैरे चालू असतें. तिसऱ्या दिवशीं दर्ग्यापासून सुमारे अर्धा मैल अंतरावर असलेल्या रोजा नांवाच्या ठिकाणीं मोठ्या मिरवणुकीनें चंदन नेण्यांत येतें. आणि तेथे थोडा धार्मिक विधी झाल्यावर उरलेलें चंदन सर्वांना प्रसाद म्हणून वाटण्यांत येतें.

उरुसाचे मुदतींत बेडी घालण्याचा एक प्रमुख कार्यक्रम असतो. हा पीर नवसाला पावतो अशी समजूत असल्यानें पुष्कळ लोक येथें नवस करून फेडण्यास येतात. त्यावेळीं हातांत आणि पायांत कड्यांची सांखळी अडकविण्यांत येते आणि नवसकन्यानें दर्ग्याभोंवती प्रदक्षिणा घालतांना पायांतील सांखळीच्या कड्या जोडणारा बारीक तारेचा तुकडा मोडून सांखळी (बेडी) खुली होतांच नवस पुरा झाला असें समजण्यांत येतें. याखेरीज अपराधाची परीक्षाही बेडी घालून करण्यांत येतें. वहीम असणारास बेडी घालून दर्ग्याभोंवतीं फिरवितात आणि बेडी तुटल्यास त्याला

निरपराधी समजण्यांत येतें. यासंबंधीं अशी दंतकथा आहे कीं, मलिक-रैहान यानें आपल्या बंदिवासांतील कैद्यांना आपल्यासमोर बोलाविलें आणि त्यांना आपल्या गुन्ह्याची कबुली (Confessions) देण्यास सांगितलें. ज्यांनीं आपली खरी हकीगत सांगितली त्यांच्या पायांतील ब्रेड्या आपोआप तुटून पडल्या आणि त्यांना मलिकरैहान यानें मुक्त करून सोडून दिलें.

१० श्री नरसोबाचें देवालय.

विठ्ठल अप्पाजी सबनीस हे प्रतिनिधींचा कारभार पहात असत. त्यांनीं हें देवालय बांधलें. त्यास सुमारे शंभर वर्षे होऊन गेलीं. बांधकाम चाललें असतां खालीं एक मोठा दगड लागला, आणि कांहीं दैवी चमत्कार घडल्यामुळें बांधकाम पुरें झालें नाहीं.

११ गौरीचें तळें.

१२ सतीचें वृंदावन.

इ. स. १७०० मध्यें राजाराम महाराज सिंहगडावर कालवश झाले. त्यासमयीं त्यांच्या तृतीय पत्नी अहिल्याबाई ऊर्फ अंबिकाबाई विशाळ-गडावर होत्या. त्यांना हें वर्तमान समजतांच महाराजांच्या पागोट्या-बरोबर त्या सती गेल्या. सती गेल्या ठिकाणीं एक वृंदावन बांधण्यांत येऊन त्यांच्या पूजेअर्चेकरितां सुमारे पन्नास रुपयांची नेमणूक करून देण्यांत आली होती. कालांतरानें वृंदावन नादुरुस्त होऊन पडून गेलें होतें; त्याचा इ. स. १९४० मध्यें करवीरचे अधिपती श्री राजाराम छत्रपती महाराज यांनीं जीर्णोद्धार करून त्या जागीं हल्लीची नवीन टुमदार छत्री बांधली आहे. वृंदावनावर पुढील प्रमाणें लेख बसविण्यांत आला आहे.

“ आदर्श समाधी

कै. पहिले श्रीराजाराम छत्रपती रायगडीं कालवश झाल्या-
नंतर त्यांच्या महासाध्वी पत्नी श्री अहिल्याबाई राणीसाहेब

यांनीं त्यांचे पगडीसमवेत ता. ५ मार्च सन १७०० इ. रोजीं या ठिकाणीं सहगमन केलें. यांचे चिरस्मरणार्थ हल्लीचे करवीराधिपति ले. क. सर श्रीराजाराम छत्रपति महाराजासाहेब जी. सी. आय्. ई., जी. सी. एस्. आय्. यांनीं ही समाधी बांधवून जीर्णोद्धार केला. तारीख १ माहे ५ सन १९४० शिवराज शक २६६-६७ ”

समाधी बांधल्यानंतर खर्चाबद्दल नेमणूक पूर्वीप्रमाणें पुन्हां सुरु झाली आहे.

१३ निमजगा—

मुसलमानांची नमाज पडण्याची जागा. हल्लीं पडलेली आहे.

१४ वेताळ टेकडी—

येथें पूर्वी वेताळ आहे अशा समजुतीनें पूजा करीत असत.

१५ बावन सती—

गडावर सती गेलेल्या बावन स्त्रियांचीं वृंदावनें आहेत.

१६ तास टेकडी

ही एक उंच टेकडी असून येथें पूर्वी पहाऱ्याची चौकी असे. दिवसमान कळण्याकरितां येथें प्रत्येक तासाला तास अगर घंटा वाजविण्यांत येई. यामुळे सर्व किल्ल्यावर वेळ कळत असे.

१७ गडसदरचा माळ—

गडसदर म्हणजे गडावरील कचेरीची जागा.

१८ रोजा—

मलिकैरहानच्या उरुसांत मोठ्या समारंभानें या ठिकाणापर्यंत चंदन आणून तें सर्वास वाटण्यांत येतें.

१९ दारूचें कोठार—

हें हल्लीं पडलेलें आहे.

२० वडाचा माळ.

२१ कुंवार खांब—

या ठिकाणची माती वाहून गेल्यानें खडकाचे दोन स्तंभ उभे आहेत. लग्नाच्या मिरवणुकींतील नवरानवरीप्रमाणें ते दिसत असल्यानें त्यांना नवरानवरी असेंही म्हणतात.

२२ माचाळची वाट—

ही माचाळ गांवास जाण्याची वाट आहे. माचाळचें भव्य पठार या अरुंद वाटेनें विशाळगडाला जोडलें गेलें आहे.

२३ वाघाचा डबरा—

हा एक लहान खड्डा आहे.

२४ वाघजाइचें देऊळ—

गडावरील गडकन्यांचें ग्रामदैवत.

२५ पासल टांके—

पाण्याचा लहानसा झरा.

२६ रामेश्वराचें देऊळ—

२७ सरदेसाई यांचीं परडीं—

रियासतकार रावब्रहादूर सरदेसाई यांच्या पूर्वजांचें निवासस्थान.

२८ टकमकीचा कडा—

हा एक उंच तुटलेला कडा असून येथे देहांत शासन मिळालेल्यांचा कडेलोट करण्यांत येई.

२९ वाडा

हा वाडा प्रतिनिधींचे निवासस्थान होते. तो प्रथमतः रामचंद्रपंत अमात्य यांनी सतराव्या शतकाच्या अखेरीस बांधला. कालांतराने मूळच्या इमारतींत वेळोवेळीं वाढ करण्यांत आली. परंतु वाड्याचे जोतें मूळचेंच कायम आहे. वाड्याचें ठिकाण मोठें चातुर्यानें निवडलें असून गडाचे बाहेरून केलेला तोफांचा मारा वाड्यापर्यंत पोहोचू शकत नाही. पूर्वीचीं तिमजली इमारत नादुरुस्त झाल्यानं भिंती कायम ठेवून हल्लीची प्रशस्त इमारत नुकतीच इ. स. १९३५ मध्ये बांधण्यांत आली आहे. वाड्याचे सभोवतीं विहिरी असून पाण्याची उत्तम सोय आहे. पूर्वीचा वाडा याहीपेक्षां मोठा होता. मागील बाजूच्या पडलेल्या भिंतीवरून त्याच्या पूर्वीच्या भव्यपणाची कल्पना येते.

३० पागा—

ही पहिले राजाराम छत्रपति यांचे कारकीर्दींत बांधली.

३१ अर्धचंद्री विहीर

ही विहीर वाड्याच्या दक्षिण बाजूस आहे. ही रामचंद्रपंत अमात्य यांनी सतराव्या शतकाच्या अखेरीस हा गड त्यांचे ताबेन असतांना व त्यांचे वास्तव्य गडावर असतांना बांधली. हिचा आकार अष्टमीच्या चंद्रबिंबाप्रमाणे असल्यानें तिला अर्धचंद्री हें नांव ठेवण्यांत आलें.

३२ श्रीभगवंतेश्वर.

हें शंकराचें देवालय श्री. भगवंतराव प्रतिनिधि (१८०६ ते १८१९) ह्यांच्या कारकीर्दींत बांधण्यांत आलें. देवालयाचें बांधकाम चिरेबंदी असून

मजबूत आहे. देवाल्याच्या पायरीवर खालील सहा ओळींचा लेख आहे.

श्री

॥ चरणरज भगवंत ॥
 ॥ राव आबाजी प्र ॥
 ॥ तीनीधी मुक्काम ॥
 ॥ कीले विशाळगड ॥
 ॥ शके १७३८ धाता संवत्स ॥
 ॥ रे जेष्ठ शुद्ध पंचमी ॥

मिती जेष्ठ शु० पंचमी शके १७३८ धातानाम संवत्सरे इ. स. १८१६ देवाचे मूर्तीसमोर जमिनीत एक दगडी कासव बसविले आहे. त्यावर खालील लेख आहे.

श्री

॥ श्री गणेश श्री ॥
 ॥ श्री भवानी शंकर ॥
 ॥ श्री भगवंतेश्वर माहा ॥
 ॥ राज प्रसन्न कृपा ॥
 ॥ निधि नभो लेपा ॥
 ॥ शु पति ॥

३३ ओर्पे-सवनीस यांचे घरवंद

प्रो० दत्तो वामन पोतदार यांच्या पूर्वजांचे निवासस्थान.

३४ भूपाल तळे

याची बांधणावळ चांगली व जुनी दगडी आहे. याची लांबी ८० फूट व रुंदी ८० फूट आहे. शिलाहार राजा दुसरा भोज याने बाराव्या शतकांत याचे बांधकाम केले. याच्या नांवावरून भोपाल नांवाच्या कोणी राजाने हे बांधले असा समज प्रचलित आहे. परंतु भूपाल नांवाचा राजा येथे कोणी झालेला नाही. शिलाहारराजा भोज हा आपणास

‘ भोज भूपाल ’ असें म्हणवीत असे. त्यातील ‘ भोज ’ नांवाचा लोप होऊन ‘ भूपाल ’ एवढेच कायम राहिले व त्याच नांवानें हें तळेही संबोधिले जाऊं लागलें.

३५ गोडे यांचें घरवंद—

भांडारकर ओरिएंटल् इन्स्टिट्यूटचे क्युरेटर प्रो. पी. के. गोडे यांच्या पूर्वजांचें निवासस्थान.

३६ श्रीरामाचें देवालय.

हें देवालय रामचंद्रपंत अमात्य बावडेकर यांचें वास्तव्य गडावर असतांना त्यांनीं १७ व्या शतकाचे अखेरीस बांधलें. श्रीराम हें त्यांचें कुलदैवत आहे. देऊळ पडलें असल्यानें अलीकडे विशाळगड जहागिरीतून एक लहान घुमटी बांधण्यांत आलेली आहे.

३७ दीक्षिताचा माळ—

३८ तोफेचें पाणी—

गडावरील तोफेचा गोळा समोरच्या टेकडीस लागून तेथें एक भगदाड पडलें आणि तेथून पाण्याचा प्रवाह सुरू झाला.

परिशिष्ट १

विशाळगडावर अधिपत्य असलेल्या राजघराण्यांच्या वंशावळी
(राज्याधिकार प्राप्त झालेल्यांची नावे दिली आहेत)

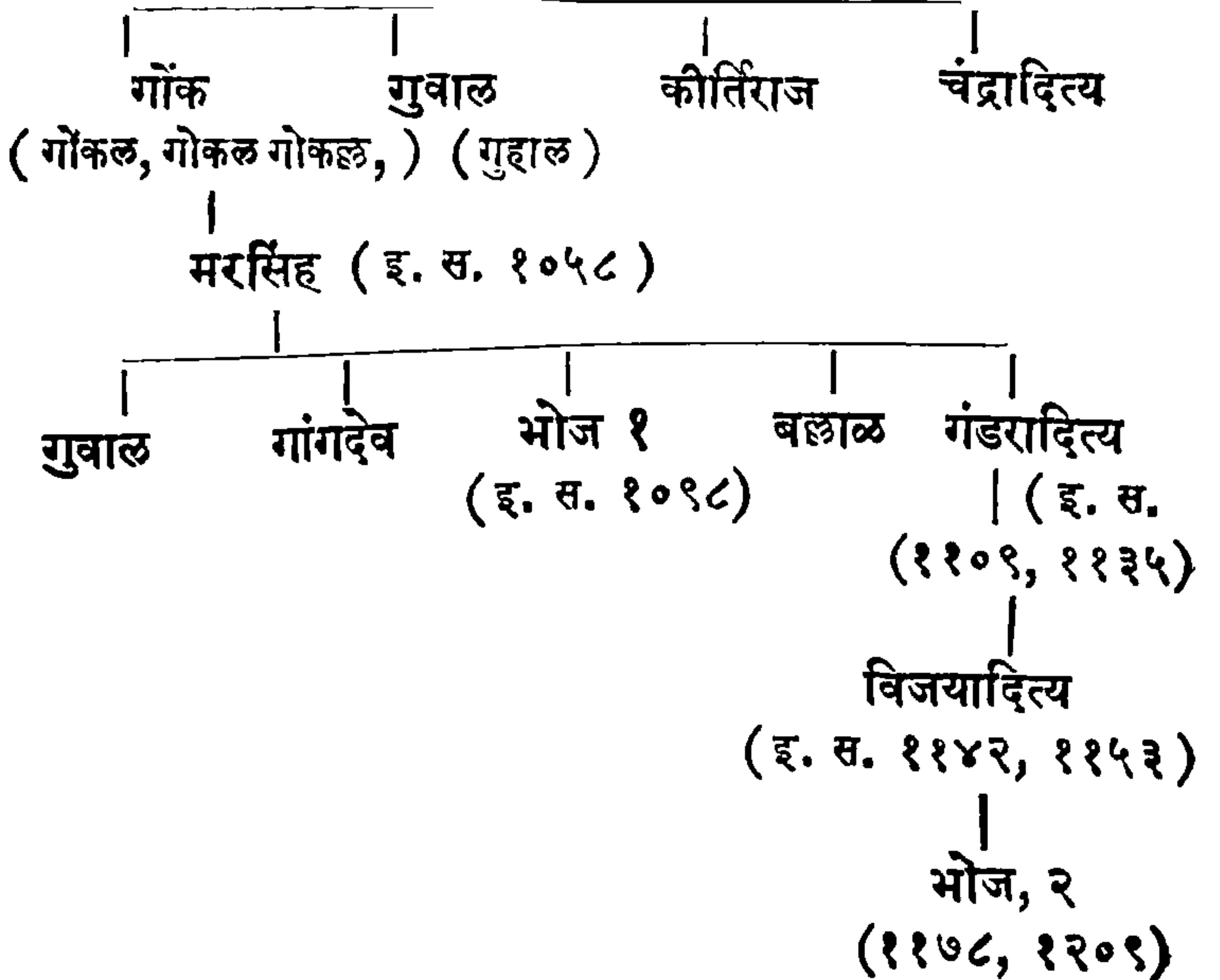
शिलाहार वंश

जतिग

नाथिवर्मा

चंद्रराज

जतिग

देवगिरीचे यादव

मल्लुगी

१ भिल्लम (शके ११०९-१११३ इ. स. ११८७-११९१)

२ जैत्रपाल किंवा जैतुगी (शके १११३-११३२ इ.स. ११९१-१२१०)

३ शिंघण (श. ११३२-११६९ इ. स. १२१०-१२४७)

जैत्रपाल किंवा जैतुगी

४ कृष्ण, कन्हार किंवा कंधार

५ महादेव

(श. ११६९-११८२; इ. स. १२४७-१२६०) (श. ११८२-११९३ इ. स. १२६०-१२७१)

६ रामचंद्र किंवा रामदेव (श. ११९३-१२३१ इ. स. १२७१-१३०९)

७ शंकर (श. १२३१-१२३४, इ. स. १३०९-१३१२)

विजयानगरचा राजवंशः

संगम

हरिहर १
(१३३६)

कंप

बुक्क
(१३४४)

हरिहर २

बुक्क २
(१३९९)

देवराय १
(१४०६)

वीर विजय
(१४१२)

देवराय २
(१४१९)

प्रतापदेव

मल्लिकार्जुन
(१४४९)

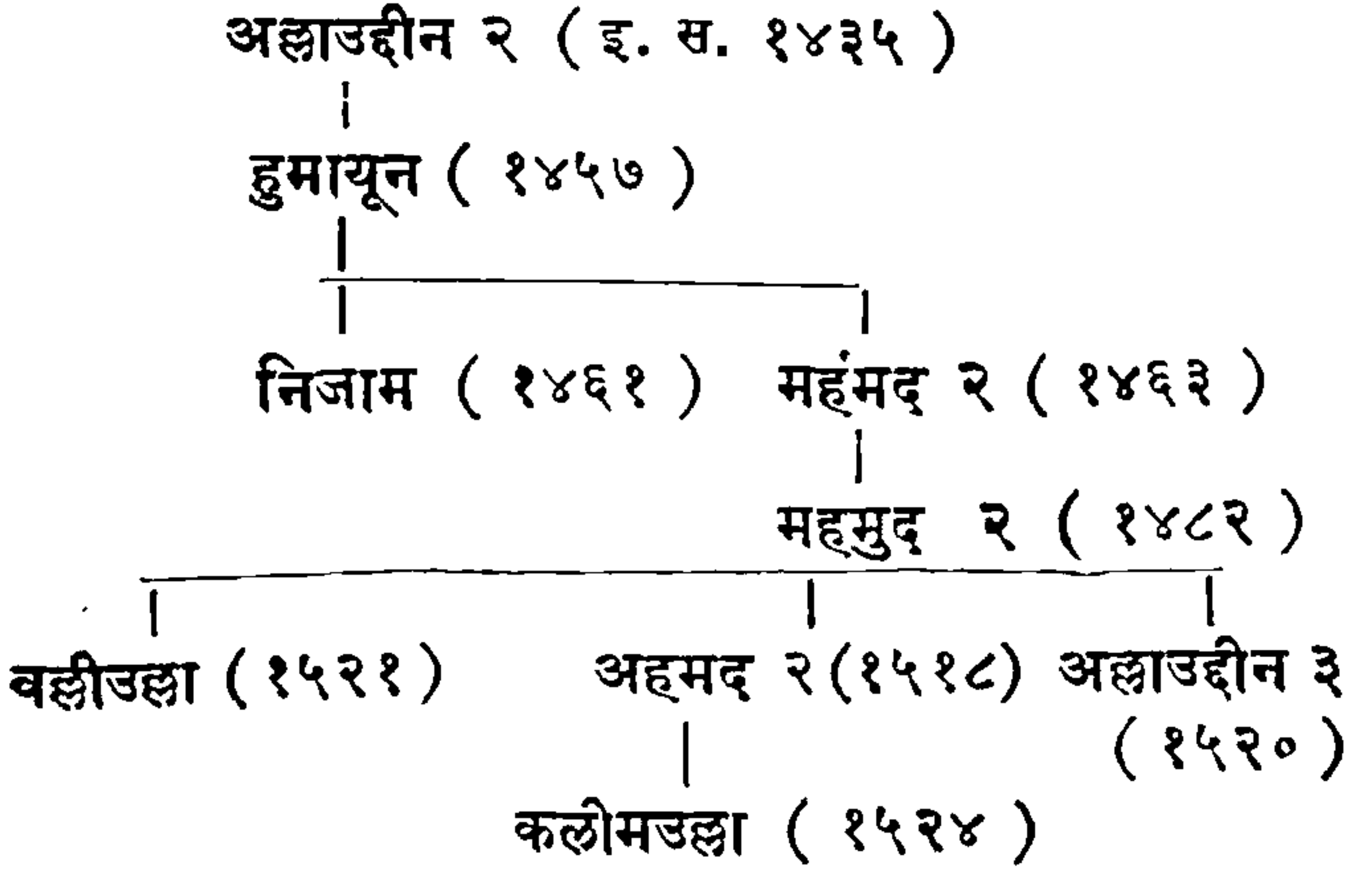
विरुपाक्ष १
(१४६५)

राजशेखर
(१४७८)

विरुपाक्ष २
(१४८३)

बहामनी राजवंश.

(दुसऱ्या अल्लाउद्दीनपासून. कंसातील अंक राज्यारोहणाचे आहेत.)

आदिलशाही

युसुफ (१४८९-१५१०)

इस्मायल (१५१० ते १५३४)

मल्लू (१५३४) इब्राहीम (१५३४ ते १५५७)

तहमासुप्

अल्ली (१५५७ ते १५८०)

इब्राहिम २ (१५८० ते १६२६)

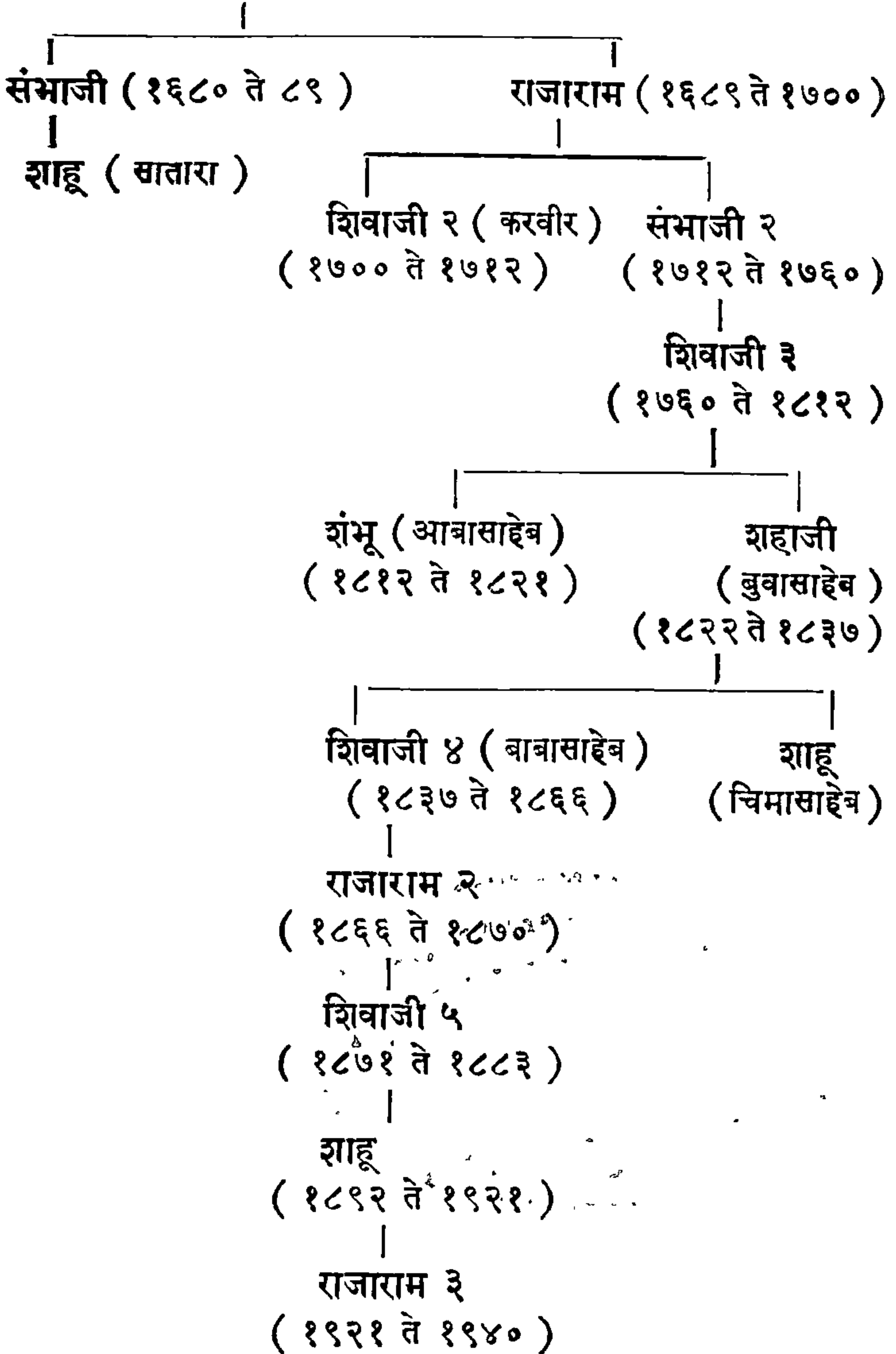
महंमद (१६२६ ते १६५६)

अल्ली २ (१६५६ ते १६७२)

शिकंदर (१६७२ ते १६८६)

मराठी राजवंश (कोल्हापूर)

शिवाजी (१६७४ ते १६८०)

प्रतिनिधी राजवंश

परशुराम त्र्यंबक

कृष्णाजी (विशाळगड) श्रीपतराव वगैरे (सातारा)

गंगाधर
(१७४१ ते ५०)

अमृतराव
(१७५१ ते ६२)

कृष्णराव (१७६३ ते ६८)

आबाजी (१७६८-९३)

आनंदराव
(१७९३-१८०६)

भगवंतराव
(१८०६-१९)

माधवराव

अमृतराव
(१८३३-४४)

कृष्णराव
(१८६१-१८७१)

(विद्यमान) आबाजीपंत
(१८९१)

